

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України,
Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Міжрегіональної Академії управління персоналом

Матеріали засідання круглого столу

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО:
шляхом свободи до незалежної держави

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

<i>Білий Л.Г.</i> , директор Хмельницького інституту МАУП.....	3
<i>Високопреосвященнійший Антоній</i> , Митрополит Хмельницький і Шепетівський.....	5
ДОПОВІДІ	
<i>Олійник М.П.</i> До питання про характер Хмельниччини 1648-1657 років.....	7
<i>Глійський В.М.</i> Феномен козацької культури.....	9
<i>Ковальчук О.Л.</i> Геополітичні стратегії Богдана Хмельницького.....	16
<i>Кньовець С.</i> Релігійні мотиви у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.....	26
<i>Хащевич О.</i> Гетьман Богдан Хмельницький – людина, що створила епоху.....	30
<i>Причишин С.</i> Запорука збереження православ'я на Поділлі в першій половині XVII ст. – духовна єдність кліру, церковних братств і козацтва.....	37
<i>Юхимович А.Л.</i> Козацтво – феномен української історії та державотворення.....	45
<i>Парандій В.О., Барабаш О.П.</i> Козацька педагогіка – основа національно-патріотичного виховання молоді.....	51
ДОДАТКИ	
Указ Президента України 78/2008 від 01.02.2008 р.....	63
Указ Президента України 378/2007 від 04.05.2007 р.....	65
Положення про Раду Українського козацтва.....	67

ВСТУПНЕ СЛОВО

Леонід Григорович Білий
Директор Хмельницького інституту МАУП

ШАНОВНІ ГОСТІ, КОЛЕГИ ТА СТУДЕНТИ!

Відкриваючи наше зібрання, я вітаю всіх в прагненні вшанування видатних сторінок вітчизняної історії.

Історія всіх народів має свої доленосні повороти. Для французів – доба краху Бастилії та наполеонівських війн (1789-1815), для іспанців – Реконкіста та великі географічні відкриття XIV-XV століть, для німців – доба Бісмарка та об'єднання Німеччини (1871), для американців – «Бостонське чаювання» та ухвалення Конституції (1773-1793). Що ж було історичним «рубіконом» для України? Жодна подія, жодний народний вчинок і жодний національний герой не залишив такого яскравого сліду в українській історичній пам'яті, як гетьман Богдан Хмельницький.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. в Україні починається епоха національно-визвольних війн. Вона викликана загостренням соціально-економічних суперечностей, небезпекою поглинення України шляхетською Польщею, фізичним винищенням її населення турецько-татарськими загарбниками.

У цей час український народ мобілізував усі свої матеріальні і духовні сили на боротьбу проти іноземного панування. Провідну силу в національній боротьбі становило козацтво. Виступили й селяни, козацька старшина, частина української шляхти, духовенство. Участь козацтва у суспільно-політичному житті України не обмежувалася боротьбою проти турецько-татарської експансії. Діапазон його громадянської активності був значно ширшим і різноманітнішим. Насамперед це стосується внеску козаків у розвиток антифеодальної та визвольної боротьби, яка стала характерною і невід'ємною рисою життя українських земель кінця XVI – першої половини XVII ст.

Хмельниччина середини XVII ст. аж ніяк не була громом з ясного неба. Раз по раз «республіканський» спокій Речі Посполитої порушували шляхетські бунти (конфедерації), а в 1620-30 рр. серія

гучних козацьких повстань пронеслася й українським Подніпров'ям. Утім, зі шляхтою король намагався знайти спільну мову, задовольняючи переважно монетарні вимоги люду лицарського, тим часом козацькі бунти можна було залити лише кров'ю – зусиллями тої ж таки шляхти. Кожний новий спалах козацької непокори міг перерости у грандіозне повстання. На клубок козацько-шляхетських соціальних протиріч дедалі частіше намотувалися православно-католицькі протиріччя, пов'язані з небажанням польської еліти толерувати православну традицію на корінних руських землях. Чаша народного гніву остаточно переповнилася 1648 року, вилившись у безпрецедентне за розмахом повстання – козацьку революцію.

Душею козацької революції та її головним стратегом був гетьман Війська Запорозького Богдан Зиновій Хмельницький. Гетьман створив цілу епоху в українській історії. Епоху, що століттями надихала нащадків на створення національного епосу, в якому визрівала українська ідентичність. Як сучасники, так і нащадки, як вороги, так і соратники, оцінювали постать Богдана Хмельницького по-різному, зазвичай доволі діаметрально. Це був лицар, за якого «Володимирова Русь на ноги повстала» (Могилянський панегірик 1649 р.) і безжалісний порушник посполитого спокою (в устах апологетів Речі Посполитої «двох народів»); страшний «бич Божий» (у сприйнятті євреїв та католицьких ксьондзів) і славний вождь, завдяки котрому «вся Малой Росии Речь Посполита могла жити долгіє літа» (за козацьким літописцем Самійлом Величком). У всякому разі, це був непересічний державний муж і відчайдушний патріот, якому Україна зобов'язана не інакше, як своїм політичним народженням на світ історії – народженням болісним, проте незаперечним.

Дякую за увагу.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Високопреосвященнійший АНТОНІЙ
Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський

ШАНОВНІ ПОДОЛЯНИ!

В наш ХХІ вік, тема українського козацтва набула незвичайної актуальності та уваги. Наша історія сучасної, незалежної України в становленні та збереженні своєї державності зобов'язана військовому руху козаччини XV-XVI ст., як визвольному началу в умовах польсько-католицької та турецько-ісламської експансії. Отже, одним із колонізаторських інструментів агресорів був релігійний світогляд поневолювачів, який вони намагалися нав'язати силоміць українцям, впродовж кількох століть. Так впродовж своїх цього часу, ми бачимо що тільки одна сила могла в той час виступити гарантом недоторканності українського народу та збереження Православної Церкви, вірність який була генетично закладена в душу, плоть і кров українців. Саме такою рушійною силою стало українське козацтво в образі запорожців. Казаки було не просто народними месниками, але охоронцями православного люду всієї Речі Посполитої. Своє рішуче слово та могутню силу показали козаки під час укладення т.з. «Берестейської Унії» 1595 р. Коли антиканонічність уніатського собору була вочевидь і польський уряд, скориставшись ситуацією, намагався захопити як найбільше православних церков і монастирів, передавши їх новоутвореним уніатам, – саме козацтво міццю своїх військових загонів оточило православні монастирі, церкви з їх духовенством і людом, оберігаючи чистоту і недоторканість Православної віри від посягань інославно-можновладців. Тому як козацтво Запорізьке, завжди розглядалося історією як ні яке інше, окрім як православне. Дуже часто ватажки козаччини були вихідцями з Київських Духовних шкіл, наприклад козацький полководець Петро Сагайдачний – закінчив Києво-Могилянську Академію, будучи учнем видатного богослова УПЦ Митрополита Петра Могили. Сама військова атрибутика козаків була насичена християнською символікою: Хрестом, образами Покрови Божої Матері, ангелів та

Києво-Печерських святих, інтерпретаціями біблійських сюжетів. Нерідко козаки були визволителями полонених в яsir християн з невольницьких ринків Криму та Отаманської Порти. Є історичним фактом і те, що козаки на схилі своїх днів присвячували себе чернечому подвигу в монастирях Київщини.

Таким чином, які б задачі не ставила перед нами історія сучасної Незалежної України, завжди пам'ятаймо в яких скрутних і нелегких обставинах викувувалася державність нашої Батьківщини Запорізьким козацтвом. Адже козацький рух – це преш за все християнський рух, направлений на охорону українців і їх Православної Церкви. Саме тому, самі неймовірні духовні та військові подвиги запорожців, свідчать скрізь віки наступним поколінням – що Христолюбиве Козацтво, було – та є тою євангельською сіллю (Мф. 5, 13; Мк. 9, 49-50) нашої славетної Української землі!

Призиваю на всіх учасників круглого столу своє архіпастирське Благословення!

ДОПОВІДІ

Микола Олійник
завідувач кафедри історії та країнознавства
Хмельницького національного університету

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ХМЕЛЬНИЧЧИНИ 1648 – 1657 РОКІВ

Питання про характер подій які вирішальним чином вплинули на історію українського народу, як не дивно, обходять увагою не лише підручники з історії України, а більшість наукових монографій. В традиційно ще з радянських часів вживається магічна формула – «національно-визвольна війна», «повстання» або, значно рідше – Хмельниччина.

Виникає закономірне питання – чому це так? На мою думку головна причина полягає в підросійсько-радянському минулому України. І російська і радянська влади з ідеологічних міркувань трактували українську історію як частину загальноросійської. Відтак ігнорувались очевидні, з точки зору об'єктивного дослідника, речі, які впливали з того, що характер будь-яких історичних подій слід виводити з їх мети. Цілі ж зазначених подій біли масштабними: повалення польського національного гноблення, ліквідація феодальних відносин взагалі й насамперед кріпосного права, скасування церковної унії... Проте як за часів царату так і в радянський періоди зазначені цілі препарувалися на догоду інтересам Росії. Так, згідно офіційної історіографії метою національно-визвольної боротьби українського народу було не створення власної держави, як у інших народів, а прагнення «возз'єднатися з братнім російським народом».

Масштабність завдань дає підстави визначати події 1648 – 1657 років як революцію. Зокрема, на той час в Україні були в наявності, використовуємо марксистську термінологію, всі ознаки революційної ситуації: «низи», тобто український народ, не міг і не хотів більше терпіти жорстокий соціальний, національний і релігійний гніт, а «верхи» – польська шляхта – без посилення терору вже не могла

утримувати своє панування; після «Ординацій війська Запорозького реєстрового» 1638 року визиск українців був доведений до краю, крім того, козацька старшина була ображена заборобою займати посади вище сотника. Все це й зумовило величезний розмах народного повстання, яке проходило у формі війни. В той же час, зазначені цілі даного повстання дають підстави вважати його національно-визвольною, демократичною революцією. Саме в ході цієї революції було знищено кріпосне право, а селяни стали вільними людьми в новій демократичній державі – Гетьманщині. Причому, на відміну від Московії, ця держава була республікою, а не монархією яка стрімко еволюціонувала в напрямку абсолютизму. Тобто відбулись характерні для революції вибухоподібні докорінні зміни суспільно-економічного ладу та правлячих еліт.

І ще один аспект тих подій пов'язаний з винятковою роллю в них козацтва, причому не лише низового запорозького, а й городского та реєстрового. Воно, на думку практично всіх істориків, було ядром та головною рушійною силою повстання, що дає підстави називати Хмельничину козацькою революцією.

Саме тому, на мою думку, термін «революція» до цих подій не вживався, оскільки тоді не можна було б обґрунтувати за Росією роль більш розвиненого «старшого брата», який врятував Україну в 1654 році, милосердно дозволивши їй «возз'єднатися» з Московським царством. Ще однією причиною невизнання даних подій революцією є те, що внаслідок революції соціально-економічний устрій Гетьманщини став на порядок прогресивнішим ніж у Московському царстві де в 1650 році Земський собор затвердив «Соборное уложение Алексея Михайловича», яким остаточно закріпачувались селяни Московії. Відтак ламалась концепція цивілізаторської ролі Росії щодо України.

Вживання ж терміну «революція» до зазначених подій в сучасній українській історіографії та масовій свідомості стримується як рецидивами ще радянського сприйняття, небажанням ламати звичні стереотипи, так і підсвідомим страхом бути запідозреним у симпатіях до марксизму. Першу причину ми здолаємо поступово, з приходом нових поколінь, вихованих вже в незалежній Україні. З другою ж складніше, оскільки значна частина людей у не такі вже й давні часи клялась у прихильності до марксизму, нічого до ладу не читавши, а тепер заперечує його, теж нічого не читаючи й не розуміючи що поняття «революція» придумали не Марк і Енгельс.

Валентин Ільїнський
*Голова Хмельницького обласного відділення
Українського геральдичного товариства,
старший викладач Хмельницької Гуманітарно-педагогічної академії*

ФЕНОМЕН КОЗАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Козацька доба – славетна епоха української історії та період формування нової української культури, яка, не зважаючи на тяжкі обставини життя нації, досягла в багатьох відношеннях європейського рівня і стала гідною частиною культури світової.

На межі 16-18 століть у суспільне і духовне життя України увірвався вітер перемін. Буквально на очах одного –двох поколінь змінювались реалії, іншим ставав спосіб мислення. Все те, що з такою напругою готувало собі дорогу до життя у 16 столітті, раптом проросло і задіяло. Виникло нове, відповідне часове світовідчуття. Змінився менталітет українців, бо став відчутним зв'язок часів: Україна – правонаступниця Київської Русі – відновлювала свою державність, школу, мову, храми. Її художній геній породжував літературу, музику, живопис та архітектуру, в яких риси національного поєднувались із специфікою і проблематикою європейської культури Нового часу. І все це стало можливим завдяки зростаючому авторитету, а відтак діяльності козацтва. Саме воно, козацтво впродовж трьох століть визначало напрямки економічного, політичного і культурного розвитку України. Високорозвинута самобутня культура Січі здійснила величній вплив на національну свідомість українського народу.

Козацтво, яке стало оплотом української державності не тільки взяло під захист її культурні цінності, але й сприяло їх прогресивному розвитку. А це значить, що козацтво не тільки відіграло визначну політичну роль доблесного захисника волі і прав українського народу, а й сили, що яскраво виявила себе у культурній розбудові держави.

Культура Запорізької Січі формувалася з українських генетичних джерел.

В її основі містились глибокі традиції українського народу. Водночас історичні особливості життя Січі позначились і на її духовній культурі. Запорізька Січ формувалася із втікачів від кріпацтва, національних та релігійних переслідувань не лише з різних

регіонів України, а й з усієї Російської імперії, а також з інших країн. Кожен, хто приходив на Січ, вносив у культурне середовище щось своє. Певні риси, особливості культури і мистецтва свого народу. Внаслідок переплетіння цих індивідуальних культур сформувалась оригінальна, яскрава, різнобарвна самобутня культура, яка справила великий вплив на розвиток всієї культури України.

Особливу роль у розвитку української культури в добу козаччини відіграла козацька верхівка, саме вона - нова національна аристократія, нова інтелігенція, вся гетьманщина і особливо Богдан Хмельницький) взяла на себе і утвердження власної державності, і розвиток освіти, спорудження та реконструкцію храмів, будівництво громадських споруд, опікування мистецтвом тощо.

Прагнення надолуження втрачене Україною за роки колоніального існування, під Литвою та Польщею, спонукало багатьох діячів епохи до активності в галузі культури. Багато - хто з козацької старшини захопився організацією шкіл, майстерень при монастирях. Її добробут швидко зростає завдяки потужній матеріальній і фінансовій підтримці козацтва. Почалося з того, що в 1620 році до Київського братства записався уславлений козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, а з ним і все Військо Запорізьке. Ставши ктиторм (попечителем) Київського Богоявленського братства гетьман найперше побав про створення при ньому школи. За прикладом гетьмана кожен козацький воєначальник ставав ктиторм якогось монастиря, церкви і дарував кошти на будівництво іконописних та реалістичних майстерень. Отож, освіта на Січі була під особливою увагою.

Запорізький уряд на чолі з кошовим отаманом постійно виявляв піклування про створення розгалуженої системи освіти. Загалом у системі шкільництва на Запоріжжі можемо виділити три типи шкіл: січові, монастирські та церковно -парафіяльні. У січовій школі навчалися діти, які за певних обставин опинилися на Січі – приходили самі або ж були звідкись вивезені й усиновлені козаками. Січових школярів навчали читанню, співу, письму, а також основ військового мистецтва. Головним учителем січової школи був ієромонах - уставник, котрий не лише навчав азам грамоти, а й був духівником хлопців, опікувався їхнім здоров'ям.

Монастирська школа на Січі існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі ще із 70-х років 16 ст. На чолі з самарським ієромонахом хлопців навчали грамоти, письма, молитов та Закону Божого.

Церковно – парафіяльні школи діяли при всіх січових парафіяльних церквах. Їх ще називали школами «вокальної музики та церковного співу». Найвідомішим навчальним закладом такого зразка була школа в слободі Орловщина (на лівому березі р. Орелі) В 1770 р. її було перенесено на Січ. Учні цієї школи вивчали мистецтво партесного співу. Тут готували читачів і співаків для Православної церкви України.

В 1754 р. з ініціативи кошового отамана Яким Гнатовича була створена школа, яка впродовж 15 років готувала писарів для військових канцелярій усієї України. Окрім чернецтва та духовенства викладачами у низці запорозьких шкіл були випускники та студенти Києво-Могилянської академії.

Школи Запорозької Січі продовжували традиції братських шкіл. Навчання в них обов'язково поєднувалось з вихованням. Феномен духовності козацької педагогіки – у поєднанні духовно-інтелектуального та фізичного ідеалу, віри у щирість справедливості, мужності та мудрості. Діяльність козацьких шкіл становить важливий етап в історії освіти в Україні. Знаменним було те, що навчання тут велось українською мовою.

Високого рівня досягла освіта і на Гетьманщині. У 1740 р. діяло 866 початкових шкіл, у яких в обсязі трирічного курсу викладалися основи читання і письма. Ця структура суттєво відрізнялася від освіти на Правобережжі. Тут більшість шкіл контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для селян була практично недоступною. Це стало однією з причин незначної ролі, яку відіграло Правобережжя в культурному житті України того історичного періоду.

В умовах боротьби за незалежність, за розбудову державності і культури - змужнів інтелект нації, формувалась когорта видатних політичних та культурних діячів. Крім уже згадуваних, це й Михайло Дорошенко, Кшиштоф Косинський, Іван Сулима, Пилип Орлик, Петро Могила, Іван Мазепа і багато інших особистостей ренесансного масштабу, геніальні за силою пристрасті, розуму, мужності, освіченості і обдарованості. Хоча належали вони вже іншій культурній добі-добі Бароко (з великої літери, як Ренесанс , Просвітництво): маючи на увазі не лише мистецький стиль, а значно ширше духовне поняття і світовідчуття. Українське Бароко виявилось співзвучним історичному часові, що переживав народ і тому так повно виразило і його філософію, і психологію, мораль і естетику. Більше того національний варіант бароко в Україні прямо називають « Козацьке ». Які є для цього підстави?

По-перше, саме козацтво того часу було носієм нового художнього смаку. По-друге, воно виступало в ролі основного і багатого замовника. По-третє, козацтво мало власне творче середовище. По-четверте, воно виступало творцем художніх цінностей. Серед них маємо козацькі думи, пісні, поеми, козацькі танці, портрет, ікони, козацькі собори. Не дивно істориками цієї доби стали безпосередні творці історії. Згадаймо знамениті козацькі літописи: Літопис Самовидця, літопис Григорія Граб'янки, Літопис Самійла Величка – ця фіксація подій очевидцями і учасниками якими були самі автори. Через це літописи залишились важливим джерелом для вивчення історії України. Зокрема згадуваний вже літопис Самовидця, названий так свого часу письменником Пантелеймоном Кулішем, через те, що події відбиті в ньому фіксовані їх очевидцем. Вони охоплюють другу половину 18 ст.: від початку війни проти шляхетської Польщі до події 1702 року. У ньому згадуються усі визначні козацькі поводири, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Іваном Мазепою.

Полковники, генеральні писарі, обозні, сотники, польські шляхтичі, російські вельможі, їх імена зафіксовані людиною, яка добре знала про них. Автор літопису – людина незалежна у своїх поглядах, добре обізнана з усіма внутрішніми і зовнішніми проблемами тодішньої України. На думку дослідників, автором цього літопису міг бути генеральний підскарбій Січі Роман Ракушка-Романовський.

Досить цікаві історичні факти і події з історії козацького краю у своєму літописі гадяцький сотник Григорій Граб'янка, який безперечно, належав до найосвіченіших людей свого часу.

Ще один автор козацького літопису Самійло Величко - бувалий козак. Він брав участь у походах запорожців, працював в канцелярії козацького війська. Величко поклав собі за мету розповісти про всі найважливіші події в Україні протягом семи десятиліть.

На окрему увагу заслуговує проблема церкви - релігійного життя запорізького козацтва. Релігійність і духовність були надзвичайно вагомими критеріями відбору в козацьке середовище, своєрідною візитівкою, самоідентифікацією козака як православного християнина й українця. Двічі на рік козаки вирушали на прощу до Києво-Печерського, Самарського, Матронинського, Межигірського та інших православних монастирів. Запорожці надзвичайно речно стежили за «чистотою» віри у своїх рядах. Як зазначає Д.Яворницький, у їхньому середовищі ніколи не було « ні

розкольників, ні лжевчень, заборонялися пропаганда чи сповідуння іновір'я». Козаки за власний кошт утримували лікарні, шпиталі, різні інституції при монастирях, а також цілі церковні парафії, робили значні матеріальні внески у храми, прихожанами яких себе вважали. Найшановнішими церковними святами були Різдво, Великдень, Покрова. Перед Великим постом було заборонено страчувати злочинців. Чітко окреслювались традиції індивідуальної релігійності – кожен козак мав носити при собі «тілесний» хрест, будь-яка важлива справа починалася лише після молитви. Всі найважливіші питання церковного життя, будівництво храмів вирішувались на загально військовій раді за участю всіх запорожців.

Під покровом Богоматері запорожці не боялися ні ворожого вогню, ні грізної стихії. Значна роль належала також культові святого Миколая – захисника та заступника всіх, хто плаває, подорожує, а також Архистратига Михаїла – глави небесного воїнства. Надзвичайно шанованим був Андрій Первозваний, який перший поширював у придніпровських краях ідеї християнської віри.

Одним із найстаріших церковних осередків козацтва став заснований запорожцями 1602 р. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. Після переходу Мазепи та козацької старшини на бік шведського короля у 1709 р. російські війська зруйнували на Січі Покровський козацький храм, а інші церкви, хоч і залишилися цілими, втратили духовенство, тимчасово призупинили функціонування. Після нормалізації в 1734 р. взаємин між козацькою страшною й імператорським двором релігійно-церковне життя на Січі поступово відроджувалось. З Межигорського монастиря прибув ієромонах П.Маркевич- він очолив все запорозьке духовенство. Відтоді церковний провід на Січі до часу її ліквідації обіймали лише межигірські ченці - священники. Вони стануть головними постатями святині козацтва - храму Покрови Пресвятої Богородиці. За даними Д. Яворницького, до часу падіння Січі в межах козацьких вольностей налічувалось 44 церкви, 13 каплиць, два скити. Усталилася практика щоденного богослужіння за чернечим чином Православної церкви. Він вимагає від священників виголошення проповідей українською мовою. Численні документи підтверджують юрисдикційну підпорядкованість церкви на Запоріжжі київському православному митрополиту.

В багатогранному та змістовному художньому житті Запорозької Січі чільне місце належало музиці, співу і танцям. Високого рівня досягла військова музика. Вагоме значення мали

духові й ударні інструменти : труби, сурми, литаври, барабани, бубни. Духова музика супроводжувала походи Війська Запорозького, а також різні урочистості. Труби та сурми разом з «ударними інструментами» використовували як сигнали у походах, боях, а також при зустрічах гостей, послів.

Загони запорозьких козаків, що вирушали у похід, повинні були обов'язково мати трубачів та сурмачів. Тулумбаси у війську Запорозькому використовували переважно для зв'язку. Вони були різноманітними за розмірами (в деякі з них били одразу вісім осіб). Великі литаври називали набатами і тримали їх у самій Січі.

В духовній культурі козацької держави високого рівня розвитку досягло хорове мистецтво. Впродовж багатовікового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив думу – героїчну, драматизовану і водночас пройняту великим ліризмом поезію. Вони мали своєрідну художню форму і виконувалися під акомпанемент бандури (кобзи або ліри).

Думи і народні пісні набули активної дієвого характеру завдяки « кобзарям», які часто не лише виконували , а й творили музику. Кобзарство – це своєрідне явище української народної культури, визначне мистецьке досягнення запорозького козацтва. Кобзарям належить славне місце в історії духовної культури українського народу. М. Гоголь називав їх охоронцями бойової слави нашої Батьківщини, поетами і літописцями.

Особливою популярністю в козацькому середовищі користувалися танці. Найулюбленишим з них був гопак. Його виконували лише чоловіки. Основу танцю становила імпровізація, під час якої танцюристи демонстрували, хто на що здатний. У техніці танцю проста присядка пов'язана з образом хвацького вершника, який підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. Аналогічні за характером виконання танцювальні рухи «повзунець», «яструб», «присядка»з розтяжкою внизу. Танці виконувались у супроводі бандури й інструментальних ансамблів.

У січовій музичній школі, де навчали «вокальних муз» і «церковного співу», були створені спеціальні групи виконавців - лицедіїв, котрі ставили народні лялькові видовища під назвою «Вертеп» у супроводі трієстих музик. У цих виставах головна роль належала козаку – запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У монологіях, піснях і танцях самодіяльні артисти висловлювали думки і сподівання, близькі українському народові.

Все це сприяло популяризації вертепної драми в художньому побуті українського народу.

Козацтво було носієм нового художнього вподобання. Відомо чимало мистецьких пам'яток, створених на замовлення козацької старшини. Однак, козацтво, будучи великою військовою та суспільно-політичною силою, створило власне творче середовище. Красу козацького мистецтва засвідчують численні оригінальні козацькі собори. Козацький собор - п'ятиверхий хрещатий храм – типове явище у традиційному народному будівництві. Він не мав чітко вираженого фасаду (однаковий з усіх чотирьох боків). У цьому полягає демократизм і бароковість споруди, де простежується відчуття неподільної єдності кінцевого і безкінечного, складності докiлля. Храм ніби не має стін – вони розчленовані у просторі, заповнені декором архітектури, форми виражають чіткі контури. Козацький собор – фактично ірраціональний образ світу, втіленого у камені. Зразки таких архітектурних пам'яток - церкви у Ніжині, Видубицькому монастирі в Києві, Ромнах, Глухові, Козельці, Ізюмі та багатьох інших містах козацької України.

Отже, культура козацької держави була багатогранною і самобутньою. З плином часу вона увійшла як складова частина в духовне життя сучасної української нації. Художні вподобання, демократичні настрої козацького середовища визначили колорит козацького розвитку української духовної культури. Козацтво акумулювало величезний духовний досвід 17-18 ст. відтак залишивши в культурній свідомості нашого народу найглибший слід.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні.-К.,1981.
2. Возняк М.С. Історія української літератури (15-18 ст.) К.,Львів,1994.
3. Закович М.М. Українська та зарубіжна культура.-К.,2001.
4. Макаров А.М. Світло українського бароко.-К.,1994.
5. Федорчук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.,1991.
6. Ярись В. Лекції з світової і вітчизняної культури.-К.,1994.

ГЕОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В даній науково-історичній статті зроблена спроба дослідити питання про геополітичні стратегії Гетьмана Богдана Хмельницького та його уряду, яке є ключовим для розуміння як тогочасного геополітичного становища України у Східній та Центральній Європі, так і впливу на нього самої української держави, який, слід визнати, був немалим. Тому без знання геополітичної політики існуючого тоді українського уряду неможливо повною мірою зрозуміти суть всеохопних політичних процесів, що відбувалися у тогочасному світі. А ці процеси, між іншим, були такими, що на багато років визначили розклад політичних сил у Європі і спрямування її політичного розвитку. Так, наприклад, скориставшись прагненням України здійснити свої геополітичні плани, Князь пруський Фрідріх-Вільгельм Гогенцоллерн домогся визнання Пруського князівства незалежною державою, що, зрештою, дало змогу в недалекому майбутньому розпочати побудову об'єднаної Німеччини, яка завершилася лише у ХІХ столітті.

У декого може викликати здивування сама постановка питання про геополітичні стратегії уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, бо в свідомості багатьох наших сучасників, навіть науковців, дослідників минулого, міцно засіла думка про безсистемність і хаотичність його дій аж до Переяславської угоди 1654 року, яка, мовляв, утвердила спрямованість української політики, позбавивши, власне, її мети, яка, начебто, цією Переяславською угодою була досягнута. Проте це твердження є хибним.

Деякі вчені дотримуються іншої думки: від самого Великого повстання 1648 року Гетьман Богдан Хмельницький послідовно, крок за кроком впроваджував у життя певну геополітичну стратегію - і до 1654 р., і пізніше, аж до своєї смерті, яка спіткала його у серпні 1657 р. На шляху до реалізації згаданої стратегії було аж надто багато перешкод, але Гетьман долав їх, застосовуючи різні способи досягнення мети.

Якими ж були геополітичні напрямки діяльності уряду Гетьмана Богдана Хмельницького і як вони творилися? Аби почати розгляд

цього питання, слід спершу розглянути тогочасне геополітичне становище України.

Геополітичне становище у Східній та Центральній Європі після 1648 року та Україна

Тогочасна українська держава, як відомо охоплювала тоді межі колишніх Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої, або теперішніх Київської, Житомирської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Полтавської та Чернігівської областей загальною площею біля 180 тисяч кв. кілометрів і мала населення близько 2 млн. осіб [1, с.12-13].

Безпосередніми сусідами тогочасної української держави були Річ Посполита, Московське царство та держави, залежні від Османської імперії: Молдавське князівство та Кримське ханство.

У Речі Посполитій (населення - 7 млн.) панівною церквою була католицька, хоча власне католиків у ній було не більше половини. Це було, здебільшого, населення польських воєводств. Решта були в основному православними, які складали переважну більшість 3-мільйонного населення Руського, Подільського, Волинського, Белзького та Берестейського воєводств. Багато православних жило також у межах Литовсько-Руського великого князівства. На всі ці терени, власне, й поширювалась духовна влада Митрополита київського, зверхником якого вважався Патріарх царгородський, чій престол був у столиці тодішньої Турецької імперії. Крім того, у Речі Посполитій була порівняно невелика кількість греко-католиків та християн-євангелістів. Останні жили, в основному, у межах Литовсько-Руського Великого князівства. Їх опорою була потужна князівська родина Радзівілів.

У Московському царстві (5 млн. мешканців) панівною церквою була православна, духовним зверхником якої був Патріарх московський, влада котрого, проте, була значно обмежена владою світською. У Поволжі жила деяка кількість населення, що сповідувало Іслам.

Ісламською державою вважалось Кримське ханство з 2-мільйонним, як вважав дослідник того краю Евлія Челебі [3, с.90], населенням, хоча, як свідчить сам Евлія Челебі, майже 1 млн. осіб у Кримському ханстві становили сім'ї полонених українців. Значна частина їх, очевидно, були православними, що, власне, й пояснює існування у Кримському ханстві значної кількості православних церков [3, с.274-277], підпорядковані ці церкви були, звичайно,

Патріархові царгородському.

У Молдавському князівстві мешкало в основному православне населення (1 мільйон осіб), духовним зверхником якого був Митрополит яський. Яська митрополія, як і Київська, підпорядковувалася Патріархові царгородському. Мовою державних актів у Молдавському князівстві була, до речі, тогочасна книжна українська мова [4, с.126].

На час початку україно-польських війн середини XVII століття стосунки між Річчю Посполитою та Московським царством визначалися Поляновською угодою 1634 року, що кваліфікувалася як «вічний мир» [5, с.120]. Військова потуга Московського царства значно поступалася військовій потужі Речі Посполитої, і тому його уряд уникав можливих загострень стосунків з нею. Однією з умов Поляновської угоди, до речі, була умова про взаємну військову допомогу проти ворогів, за якою Московське царство мало б допомогти Речі Посполитій у її війні проти України [5, с.121].

Уряд Кримського ханства, як, власне, й Османської імперії, вороже ставився до Московського царства, причиною цього були претензії щодо теренів з ісламським населенням, підпалих під владу Москви в XVI столітті під час остаточного розпаду Золотої Орди.

Стосунки Молдавського князівства та Кримського ханства як держав, підлеглих Османській імперії, з Річчю Посполитою визначалися умовами Хотинської угоди 1621 року [6, с.47-48] і були в пілому мирними. Хоча у відносинах останньої з Кримським ханством іноді виникало напруження, основними причинами якого були затримки виплати урядом Речі Посполитої данини Кримському ханству, а також військові зіткнення з Військом Запорозьким, яке до 1648 року уряд Кримського ханства вважав частиною війська Речі Посполитої. Власне цим напруженням і скористався уряд Гетьмана Богдана Хмельницького, уклавши у березні 1648 року союзницьку Бахчисарайську угоду з Кримським ханством [6, с.81-82], яка мала вирішальне значення для отримання перших перемог українського війська в україно-польських війнах середини XVII століття.

Основні державні проблеми, розв'язувані урядом Гетьмана Богдана Хмельницького, та способи їх вирішення

Щоб зрозуміти суть геополітичної політики уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, слід розглянути основні проблеми, які постали перед ним.

Як видно з вищенаведеного, найбільшою проблемою тогочасної

української держави була мала кількість її населення порівняно з населенням ворожої їй Речі Посполитої. Наявність великої різниці між демографічними ресурсами двох держав унеможливлювало тривале існування української держави, оскільки уряд Речі Посполитої був налаштований за всяку ціну повернути втрачені 1648 року українські терени. Цю проблему можна було розв'язати за рахунок відторгнення від Речі Посполитої і приєднання до української держави воєводств, заселених українцями. Це могло додати українській державі 3 млн. осіб і у такий спосіб зменшити кількість населення Речі Посполитої. Тобто протистояння 2 млн. людності української держави і 7 млн. — Речі Посполитої могли перетворитися на 5 млн. проти 4 млн. відповідно. Як бачимо, головна проблема тогочасної української держави була за своєю суттю геополітичною (проблема ресурсів), і розв'язатися вона могла також лише із застосуванням геополітичних підходів (перерозподіл ресурсів за рахунок перерозподілу суміжних територій).

Ще однією проблемою тогочасної української держави було забезпечення українського війська, за його значного просування у межі Польського королівства, від можливих флангово-тилових ударів з боку Молдавського князівства («проблема лівого крила») та Литовсько-Руського великого князівства («проблема правого крила»). Щоб вирішити її, Гетьманові доводилося тримати значні відділки війська на північному й південно-західному напрямках, що значно зменшувало успішність військових виправ проти, власне, Польського королівства, яке ніяк не хотіло дати Україні спокій. Згадану проблему також можна вважати суто геополітичною (військово-стратегічного спрямування), оскільки вона пов'язана з особливостями географічною розташування головного театру військових дій (захід України) і конфігурації кордону тодішньої української держави з Річчю Посполитою та її союзником, Молдавським князівством.

Розв'язання цих геополітичних проблем здійснювалося українським урядом в основному в межах проекту, який умовно можна назвати «Руське князівство» і суть якого полягала в об'єднанні в одній державі усіх земель, на які поширювалася духовна влада Митрополита київського. Те, що такий проект існував, не викликає жодних сумнівів, йому присвячено достатньо наукових праць (див., наприклад [7, с.11-129], [8, с.1330]). Його здійснення було спрямоване на виконання, умовно кажучи, ресурсної частини тогочасної української геополітичної доктрини і частково військово-стратегічної частини.

Але згадане не охоплює всього обсягу геополітичних стратегій, куди входила значна економічна частина, розглядом якої й буде, в основному, присвячена ця стаття.

Теренами тогочасної української держави пролягали такі головні міжнародні торгівельні шляхи [9, с.4-5]: з Криму через Київ до Московського царства й до Прибалтики, з Білгорода-Дністровського через Брацлав та Вінницю до Польщі, з Польщі через Київ до Московського царства. Зрозуміло, що після початку війни України проти Речі-Посполитої шлях з Польщі через Київ до Московського царства занепав, як і шлях з Білгорода-Дністровського через Брацлав та Вінницю до Польщі та шлях із Києва до Прибалтики, який також проходив теренами Речі Посполитої. Залишився відносно благополучним тільки шлях з Криму через Київ до Московського царства, який, проте, не був найпривабливішим з погляду обсягів перевезення товарів. Оскільки міжнародна торгівля мала у ті часи надзвичайне значення, українська держава опинилася у скрутному становищі, з якого уряду конче потрібно було знайти якийсь вихід. А оскільки проблеми міжнародної торгівлі розв'язуються значною мірою в площині, кажучи сучасною мовою, геополітики, то українському уряду треба було зосередитися на творенні і втіленні в життя певної економічної частини геополітичних стратегій, яка б розв'язала згадану проблему тодішньої української держави.

Вироблення економічної частини геополітичної доктрини, спрямованої на подолання проблем української держави економічного порядку, почалося відразу по перших перемогах українського війська над польським 1648 року.

Чорноморський проект (1648-1650 рр.)

Як свідчать дослідження Лариси Гвоздик-Пріцак, під час правління уряду Гетьмана Богдана Хмельницького державні доходи України перевищували державні видатки приблизно на 1 млн. польських злотих [4, с.123], що приблизно дорівнювало доходам Військового скарбу від внутрішньої і зовнішньої торгівлі [4, с.114]. Тому український уряд був життєво зацікавленим у розвитку останніх, бо без цього за тодішнього рівня оподаткування, не міг би створити необхідного кожній державі запасу коштів. Навпаки, збільшивши надходження до Військового скарбу від внутрішньої та зовнішньої торгівлі, український уряд міг би зменшити податковий тиск на народ, підіймаючи в його очах авторитет держави. Нарощування доходів від внутрішньої торгівлі мало свої обмеження. Тому збільшення доходів

Військового скарбу саме від зовнішньої торгівлі ставало головним напрямом діяльності українського уряду.

Як вже писалося вище, головні міжнародні торговельні шляхи, що проходили теренами української держави, занепали після початку 1648 року україно-польських воєн. При цьому Річ Посполита майже нічого не втратила, бо зберегла за собою роль посередника у чорноморсько-балтійській торгівлі за рахунок шляхів, які й раніше існували й проходили через Молдавське й Смигородське князівства, оминаючи при цьому українську державу. Головний з цих шляхів, який йшов через Молдавське князівство проходив через Львів. Єдине, що міг вдіяти у цьому становищі український уряд, то це пожвавити товарообіг шляхом, що вів з Криму через Київ до Московського царства. Але це зробити було непросто бо обхідний шлях через Азов був зручніший тим, що на Дону, на відміну від Дніпра, не було порогів, і він був судноплавним майже до своїх витоків. Тому єдиним розв'язанням проблеми конкуренції могла бути угода українського уряду з турецьким про пільги для українських купців.

І це було здійснено з надзвичайною швидкістю. Щойно відгриміли бої під Жовтими Водами та Корсунем, як український уряд спорядив посольство до Туреччини, яке у Царгороді у липні 1648 року уклало з турецьким урядом «широко закроєну» торговельну угоду [4, с.85-89], яка надавала українським

купцям нечувані привілеї у чорноморській торгівлі в обмін на послуги українського уряду щодо підтримки спокою на Чорному морі (головним чином у боротьбі з морським розбійництвом). Швидкість, з якою цю угоду було укладено, свідчить, по-перше, про те, що переговори щодо неї почалися порівняно давно, можливо, одразу по укладенні у березні 1648 року Бахчисарайської угоди між Україною та Кримським ханством і, по-друге, про те, що Гетьман Богдан Хмельницький спирався у цих переговорах на, кажучи сучасною мовою, своє лоббі у тодішньому турецькому уряді.

Проте на той час цілком зреалізувати цей проект не вдалося, бо у серпні 1648 року у Царгороді стався державний переворот, наслідком якого була загибель Султана Ібрагіма Отамана і приведення до влади його малолітнього сина Мегмеда [4, с. 89]. Новий турецький уряд, який прийшов до влади, не виявив зацікавленості реалізацією угоди з Україною. Та й сам український уряд не виявив достатньої наполегливості в її реалізації, бо на початку 1649 року надто захопився реалізацією проекту «Руське князівство». Переговори з турецьким урядом було поновлено лише у вересні 1650 року

паралельно з початком реалізації «Балканського проекту», про який йтиметься нижче. Переговори скінчилися укладенням військового союзу між Україною та Турецьким цісарством [10, с.132-137], який, проте, так і не набув чинності. Причини цього тепер не в повній мірі зрозумілі, і питання про них потребує додаткових, зокрема джерелознавчих, досліджень. Подальша реалізація цієї частини української геополітичної політики розвивалася вже у межах «Чорноморсько-балканського проекту».

Чорноморсько-Балканський проект (1650-1654 рр.)

Певні проблеми з реалізацією «Чорноморського проекту» (які саме – не з'ясовано й досі) підштовхнули український уряд рівнобіжно з ним приступити до розробки й реалізації іншого геополітичного проекту, який ще умовно називають «Балканським». Суть його полягала у створенні союзу з Молдавським князівством, що, до речі, не могло здійснитися без угод з турецьким урядом, оскільки Молдавське князівство (господарство) було державою, залежною від Турецької імперії.

Реалізація «Балканського проекту» давала Україні змогу стати учасницею балтійсько-чорноморської посередницької торгівлі, відкриваючи їй доступ до головного міжнародного торговельного шляху з Царгороду через Молдавське князівство та Польське королівство до Прибалтики. Крім того згаданий проект відкривав перспективи «узаконавання» існування української держави шляхом споріднення сімей Гетьмана Богдана Хмельницького і молдавського господаря (шлюб гетьманича Тимофія Хмельницького та князівни Розанди Лупулівни). Реалізація цього проекту дозволяла також розв'язати згадувану у цій статті геополітичну «проблему лівого крила». Власне ще 1648 року у Варшаві з'явилися поголоски про цей геополітичний проект українського уряду. З приводу вищезгаданого урядового перевороту у Царгороді у серпні 1648 року там говорили, що переворот, мовляв був влаштований українським урядом, бо Цісар Ібрагім Отаман відмовився задовольнити певні вимоги Гетьмана Богдана Хмельницького і, зокрема вимогу про визнання його, Гетьмана, Князем молдавським [7, с.59].

Проте явні заходи з реалізації «Балканського проекту» український уряд розпочав лише 1650 року рівнобіжно з поновленням реалізації Чорноморського проекту». Далі обидва проекти розвивалися одночасно, і тому можна вважати, що «Чорноморський проект» перетворився на «Чорноморсько - балканський». Першим

заходом щодо його реалізації був похід у вересні 1650 українсько-кримського війська, очолюваного Гетьманом Богданом Хмельницьким, на Молдавське князівство. Приводом до походу послужило те, що, будучи у дружніх стосунках з польським урядом, Князь молдавський Василь Лупул викупив з кримської неволі, куди вони потрапили після Корсунської битви 1648 року як подарунок Гетьмана Богдана Хмельницького його кримським союзникам, запеклих ворогів української держави Гетьмана великого коронного Миколу Потоцького та Гетьмана польного коронного Мартина Калиновського та перепустив їх до Польщі через Молдавське князівство. Звичайно, згода на викуп була недружнім щодо України вчинком і кримського уряду, але Гетьман Богдан Хмельницький вирішив до часу не зважати на цю обставину, змусивши, проте, кримське військо взяти участь у каральній виправі проти Молдавського князівства. Похід, як відомо, закінчився повним розгромом збройних сил князівства й укладенням українсько-молдавської угоди, за якою Князь Василь Лупул зобов'язувався розірвати дружні стосунки з польським урядом, бути у нерозривній дружбі з Україною і запорукою цього мало стати віддання його доньки Розанди за гетьманича Тимофія Хмельницького [10, с.88-93].

Але ці зобов'язання певний час були лише заявними. Аж 1652 року, знову ж таки під загрозою українського вторгнення у межі Молдавського князівства, князь Василь Лупул таки віддав свою доньку за гетьманича Тимофія Хмельницького. Проте зміцнення позицій Князя за рахунок союзу з українською державою перелякав сусідні Семигородське й Валаське князівства, і вони, у порозумінні з урядом Речі Посполитої, влаштували наступного 1653 року державний переворот, внаслідок якого у Молдавському князівстві до влади було приведено Степана Георгіцу. Під час цих подій у Сучаві загинув гетьманич Тимофій Хмельницький, який прийшов на допомогу тестеві [10, с. 593-595]. Таким чином у Молдавії до влади знову повернулися пропольські сили і реалізація «Чорноморсько-Балканського проекту» знову зайшла у безвихідь.

Проте після укладення у березні 1654 року Московської угоди між Україною та Московським царством уряд останнього виявив бажання спробувати привернути під свою владу православні князівства на Балканах. Спочатку український уряд думав скористатися цим для поновлення «Чорноморсько-балканського проекту», але, як зауважує Михайло Грушевський, українська старшина досить швидко «зміркувала небезпечні сторони

московського протекторату. Гетьман рішучо прохолов до планів Московської експансії на Балканах і вже не сприяв, а бойкотував зносини Царя з дунайськими воєводами, зміркувавши, що, знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещата. Ідея слов'янської експансії швидко вивітрилася, стрівшись з реальними перспективами московської автократичності й нетолерантності» [8, с.905].

Балтійсько-Балканський проект (1654-1657 рр.)

Початком цього геополітичного проекту може вважатися приїзд 8 липня 1654 року до Білої Церкви, де тоді стояв з військом Гетьман Богдан Хмельницький, першого шведського посла в Україну Данила Грека. Цим посольством розпочато переговори, котрі скінчилися лише у жовтні 1657 року укладенням Корсунської україно-шведської угоди, в умовах якої й знайшли відображення геополітичні стратегії уряду Гетьмана Богдана Хмельницького і, притому, як у ресурсній частині, так і в частині економічній - таким чином було відновлено реалізацію проекту «Руське князівство». Так, в умові числом 3 цієї угоди зазначено, що Король шведський «границі і території володінь України визнає і проголошує, що вони простягаються не лише до Вісли, але й до границь Прусії, і обіцяє спільними силами здобувати й до України віддавати...воєводства Берестейське та Новгородоське» [11, с.65], а в 6-й умові угоди зазначено, що «обидві сторони подбають, щоб обопільні зносини і торгівельні операції не переривалися між Прусією і Україною» [11, с.65], а в 8-й умові — що «обидві сторони можуть вести всяку торгівлю, сухопутну і морську, не платячи цла і мита» [11, с.66].

Що ж стосується другого краю, балканського, то тут основним партнером України виступило на цей раз Семигородське князівство, від якого на той час Молдавське та Валаське князівства були дуже залежними. Угоду про військовий союз між Україною та Семигородським князівством було укладено у вересні 1656 року у семигородському місті Альба-Юлії [8, с.1306-1309].

Діяльність уряду Гетьмана Богдана Хмельницького підпорядковувалася геополітичним стратегіям, які склалися з трьох основних частин: ресурсної, військово-стратегічної та економічної.

Ресурсна частина пропонувала шлях до встановлення рівноваги між демографічним ресурсом української держави та Речі Посполитої у межах проекту «Руське князівство».

Військово-стратегічна частина стратегій, яка зводилася до

розв'язання «проблем лівого та правого крил українського війська», частково втілювалася у рамках проекту «Руське князівство», а частково — у рамках «Чорноморсько-балканського проекту» та «Балтійсько-балканського проекту».

Економічна частина пропонувала шлях до наповнення державної скарбниці за рахунок перетворення української держави на потужного посередника у балтійсько-чорноморській торгівлі. На здійснення цієї частини української геополітичної доктрини були спрямовані як проект «Руське князівство», так і «Чорноморський проект», «Чорноморсько-балканський проект» та «Балтійсько-балканський проект».

Отже, для уряду Гетьмана Богдана Хмельницького основним був проект «Руського князівства», а решта поставали в часі, коли втілення його загальмовувалося. Вони були спрямовані на розв'язання певних локальних геополітичних проблем України, що знайшли відображення в геополітичній стратегії тогочасного українського уряду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649-го року. – К., 2004.
2. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998.
3. Крисаченко В. Історія України. Кримське ханство. – К., 2000.
4. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999.
5. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993.
6. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-76 рр.). – К., 1999.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII. Частина III. – К., 1995.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. Том IX. Кн.2. – К., 1997.
9. Україна. Історичний атлас. – К., 1998.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. Том IX-1. – К., 1996.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. Том X. – К., 1998.

РЕЛІГІЙНІ МОТИВИ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Якщо подивитись ситуацію в Україні на початок визвольної війни, то побачимо слідувачу ситуацію: змагання народу до волі, до „козакування“, або як казали поляки „українське своєвольство“ почало прибирати релігійного відтінку, таким чином прибираючи у очах народу морального освячення. Вже повстання Лободи і Наливайка в певній мірі мали на меті захист релігії. А в умовах, коли вищі верстви відпадали від своєї релігії а разом з тим і від своєї народності, коли українські пани ставали для простого народу зовсім чужими, а їх влада над народом набула вигляду начеб чужоземного й іновірного підданства, православна віра стала для українського народу знаменем волі і захисту проти панського гноблення [1, 251], головною складовою національної ідентифікації.

Літопис Самовидця про причини і початок визвольної війни говорить наступне: „Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православіе гоненіе и козаком отягощеніе“ [2, 45].

Це і не дивно — з історії нам добре відомо як тяжко жилося православним в Україні під владою Польщі. З багатьох документів, котрі дійшли до нашого часу, вимальовується неймовірно пригноблення українського народу саме по релігійній ознаці. Так, в своїй промові на Варшавському сеймі 1620 р. депутат від землі Волинської Лаврентій Древинський перед лицем короля говорив: „Чи то не притіснення народу нашому руському, що, не мовлячи про інші міста, у Львові діється? - Хто грецького закону і до унії не схилений, той проживати, купечествувати і продаж питва проводити, і в ремісничі цехи бути прийнятий ніяк не може. Якщо ж хто в місті відважившись проживати, помре, того тіло по обряду церковному до погребіння проводити, до хворого з тайнами Христовими відкрито йти не вільно. – В Вільно... Тіло мертвого благочестивого коли бажають за місто провести, то ті самі ворота, котрими всі їздять (навіть жиди і татари) закривають так, що вимушені православні в ті ворота, котрими сморід і одні тільки нечистоти міські вивозять, мертвого свого виносити. ...монахів, не схильних до унії, ловлять, б'ють, на дорозі зловивши, в узилища заключають. В чин гражданські людей

достойних і вчених за те тільки, що не приєднані до унії, не призводять, а простими і невігласами (так що інший не відає, що таке є правосуддя, чи справедливість), в ганьблення стороні руській, вільні місця наповнюють. Суми грошові від невинних благочестивих, безі всякої причини, забирають. Коротко сказати: давно вже великі і нечувані утиски російський наш народ як в Короні, так і у Великому Королівстві Литовському переносить“[3,315-316]. Іншому Варшавському сейму 1622 р. була принесена скарга від імені всіх православних жителів України і Білої Русі на переслідування православної віри католиками і уніатами. В ній, зокрема, говорилося (хоча даний приклад і відноситься до подій на території Білорусії, але він досить характерний і для України): „ось діло в вищій мірі страшне, неймовірно варварське і люте: в минулому році, в тому ж самому білоруському місті Полоцьку, вищезгаданий полоцький єпископ-відступник Іосафат Кунцевич дав повеління викопати із землі тіла православних, нещодавно похованих в церковній огорожі, і викинути із могил християнські залишки на поживу псам, як нечисту падаль!“[3,327].

В цьому питанні слід звернути увагу на те, що досить часто багато хто, керуючись якимись своїми мотивами (чи то національно-політичною орієнтацією, чи то релігійною належністю) старається замовчати відомості про страждання православних в ті часи, або говорить про те, що всі відомості того часу про такі страждання – це перекручення і перебільшення фактів. Так, наприклад, в книзі „Історія Української Церкви“, котру „Автор, викладач історії в українській католицькій семінарії, написав її як посібник для семінаристів.“, і котра „... написана в найдохідливішій формі і є доступна для вивчення нашого минулого не лише для інтелігенції, студентів і учнів середніх шкіл, а також для широкого кола читачів серед робітників і селян“ [4, 3] про переслідування православ'я в ті часи і про визвольну боротьбу українського народу під проводом Хмельницького не сказано ні слова...

Тому буде не лишнім звернутись і до свідчень так би мовити „протилегної сторони“. Тут знаковим являється відповідь від 12 березня 1622 р. Льва Сапеги, канцлера Великого князівства Литовського на лист Полоцького архієпископа Іосафата Кунцевича. Сам Сапега про себе говорить, що „... і я турбувався про діло унії і що було б нерозсудливо залишити це діло“, однак він вимушений сказати Кунцевичу, що дії уніатів і католиків по відношенню до православних, приводять до негативних наслідків як для народу, так і для держави:

„...ви своїм необачним насильством підбурили і, так сказати, принудили народ руський до супротиву і порушенню присяги, даної його королівській величності (маємо на увазі відпадиння Москви від вибраного нею в королі Владислава). Вам важко в цьому відпертись, коли вас викривають скарги, подані руськими начальниками польськими і литовськими. Хіба вам не відомий рапорт нерозсудного народу, що виразився його бажанням прийняти турецьке підданство, ніж терпіти такі утиски своєї віри і благочестя? По вашим словам, противляться унії деякі тільки монахи їх єпархій Борецького (митроп. київ.) і Смотрицького (полоцьк. архієп.) і кілька осіб із київської шляхти; але прохання королю про те, щоб він утвердив в цих єпархіях Борецького і Смотрицького, а вас з іншими видалив, подано не кількома монахами, а всім військом запорізьким!... А хіба мало отримуємо ми скарг на сеймах не від монахів тільки, але і від всієї України і Русі?...

...Одна унія – винуватиця всіх цих нещасть! Коли ви робили насилля совісті людській, закривали церкви - для того, щоб люди погибали без богослужіння, без християнських обрядів і таїнств, як невірні; зловживаєте милостинями і перевагами королівськими, ви обходились без нас; а корі потрібно усмиряти смути, взбуджені в народі вашим безпутством, ви бажаєте нами закривати двері...“ [3,329-332]. В кінці свого листа Сапега говорить: „...якщо ми станемо ще більше притісняти їх релігію, то виникнуть невідворотні роздори в суспільстві. Вже кругом розноситься поголос, що вони назавжди бажають розірвати з нами всякий зв’язок“[3,333]. Ці слова виявились пророчими.

Пройшло всього чверть віку, і в універсалах і зазивних листах Хмельницького, розісланих по всій Україні, говорилося¹: „Прошу вашої ласки і Господнього милосердя, щоб ви – люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатись до вас з військом, приготували зброю... для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу. Своїх панів і

1 Цитований документ зберігся лише у польському перекладі, тому його автентичність сумнівна. Однак, цей універсал передає зміст справжніх універсалів, хоча літературно оброблений і має ряд неточностей в титуванні.

їх слуг, євреїв², вбивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною.“ [5,242]

Про те, що релігія була однією з основних причин визвольної війни бачимо і із інших документів тієї епохи – якщо розглянути договори, то в їх пунктах завжди одне з чільних місць займають пункти, котрі мають відношення до релігії. Так, у вимогах Запорізького Війська, переданих Яну Казимиру під Зборовом в серпні 1649 р. із 18 пунктів 10 прямо чи опосередковано відносились до віри.

Так що з упевненістю можна сказати, що саме релігія, захист споконвічної віри були одним із основних чинників, котрі як визвали визвольну боротьбу, так і підтримували її до самого закінчення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Микола Костомарів. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Переложив Олександр Барвінський. Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1918.
2. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – К., 1971 (<http://litopys.org.ua/>)
3. Унія в документах: Сб./сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Мн., 1997.
4. Панас К. Істрія Української Церкви. – Львів, 1992.
5. Універсали Богдана Хмельницького. Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998.

² В оригіналі стоїть не „євреїв“, а „Żydów“, тобто „жидів“.

Слід зазначити, що в старослов'янській мові „жид“ служило нормативним етнонімом для євреїв. Нейтральне значення зберігалось до 15 століття. В 18 ст. в Росії вже сприймалось як образливе, і в 1787 р. по проханні євреїв за згодою імператриці Катерини у всіх документах слово „жид“ стало замінятись словом „євреї“. В українській мові слово „жид“ було нормативним етнонімом для єврея до кінця 18 — початку 19 ст. (на Західній Україні — до середини 20 ст.), котрий набув негативного наповнення під впливом російської мови. В білоруській мові слово „жид“ (žyd) до сих пір є нормативним етнонімом наряду зі словами „габрэй“ (habrej) і „яўрэй“ (jaŭrej).

В польській, чеській та словацькій (žid), етимологічно відповідає як „євреї“ так і „іудей“ і не має негативного значення. Після створення комуністичної Польщі в післявоєнні роки були спроби під впливом російської мови замінити польське „Żyd“ на більш „політкоректне“ з точки зору реформаторів „Jewrej“, однак спроби не мали успіху. (Див. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>)

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ЛЮДИНА, ЩО СТВОРИЛА ЕПОХУ

Перша половина XVII століття. Річ Посполита – потужна держава на Сході Європи, якої не торкнулося кровопролиття Тридцятилітньої війни (1618-1648), яка не знала різанини на релігійному ґрунті, де процвітали громадянські свободи (для шляхти, певна річ)...Тож що могло похитнути її, здавалося б, непохитні республіканські підвалини?

Для змін узвичаєного стану речей були свої невідворотні причини. Як влучно помітила сучасний історик Наталя Яковенко, з кінця XVI ст. українські землі в Речі Посполитій були неначе «третім зайвим» для двох народів – польського і литовського (точніше, литовсько-руського) [1, с.319]. У політичній орбіті держави оберталися два супутники – Корона Польська і Велике князівство Литовське (ВКЛ). Із своїми суверенними правителями – відповідно королем польським та гетьманом литовським, своїми сеймами, арміями і навіть грошовими одиницями (злотий і грош). Усе було б «добре», якби не етнічні руські землі, що становили майже половину Речі Посполитої. Формально вони були поділені між Короною та ВКЛ, тож не були політично цілісними. Більша частина сучасної України входила до складу Корони, хоча лівобережну україну Річ Посполита ділила з Московським царством, до якого належала слобідська україна – Харківщина та південна Сумщина, колонізовані у XVII ст. переважно українськими козаками. Проте ні по той, ні по той бік кордону козацтво не мало ані права голосу, ані політичного вибору. Люди із шаблями, що не раз рятували Річ Посполиту від поразки та навали кочовиків, були позбавлені жаданого лицарського статусу, котрим володіла виключно шляхта. Нарешті, коли наприкінці XVI ст. (після Берестейського собору) українське поспільство поставили перед фактом зверхності Папи, а православний єпископат був проголошений у межах Речі Посполитої нелегітимним, козацтво як один повстало за права одновірців і замінило собою колись православну, а нині покатоличену феодальну еліту земель колишньої Київської Русі. [2, с.119]

Для початку національно-визвольної війни були досить вагомі причини та передумови.

Творцем козацької революції був гетьман Війська Запорозького Богдан Зиновій Хмельницький. Його звивистий життєвий шлях увінчався цілком вдалою для 50-літнього шляхтича кар'єрою чигиринського старости. Привілейований стан та матеріальна незалежність могли цілком угамувати запал найзавзятішого українського лицарства. Але це була лише прелюдія тієї долі, яка поставила його на чолі однієї з найгучніших повстанських війн у світовій історії.

Про молоді роки майбутнього гетьмана відомо небагато. Його батько – дрібний шляхтич Михайло Хмельницький, імовірно, походив із перемиської землі у західній Галичині (нині – пограниччя України та Польщі), мав герб «Абданк», служив у війську Коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, деякий час мешкав у нього в Жовкві, згодом служив у іншого впливового галицького магната – Яна Даниловича. Саме клієнтарні обов'язки привели Хмельницького-батька до Наддніпрянщини. Сталося так, що Данилович обіймав посаду чигиринського старости, а батько майбутнього гетьмана був, відповідно, підстаростою – тобто замковим урядником. На плечі Михайла Хмельницького були покладені функції осадного – організатора селянських переселень на малолюдні придніпровські степи. Колонізація степового пограниччя мала для українських старостів справді стратегічне значення – це був єдино можливий спосіб вижити під тиском кримської та ногайської орд і пов'язаних із ними спустошень. Саме за цю вислугу підстароста Хмельницький і отримав хутір Суботів, що неподалік Чигирини, а відтак заклав там власну слободу. Осівши на Україні, Хмельницький-старший поріднився з козацьким середовищем, узявши шлюб із козачкою – Богдановою матір'ю. [3, с.4-5]

Коли саме народився майбутній ватажок «козацької революції», достеменно невідомо. Частіше називають 1595 рік. Не було в моді святкувати й пам'ятати дні народжень. У хрещенні він отримав ім'я Зиновій, саме так його називало духовенство під час церковних урочистостей, хоча сам він зазвичай підписувався як Богдан. За юнацьких років він прослухав курс граматики, поезики та риторики у львівському єзуїтському колегіумі – словом, звичайний класичний курс пересічного тогочасного шляхтича.

Військова кар'єра Богдана Хмельницького починалася не пізніше ніж у 14 років. Достеменно відомо, що 1620 р. він разом зі своїм батьком брав участь у молдавському поході гетьмана Станіслава Жолкевського і прийняв справжнє бойове хрещення у битві з турками

під Цецорою. Ця битва завершилася не тільки нищівною поразкою для коронного війська, а й загибеллю Богданового батька. Юнак потрапив у полон і так би й скінчив своє життя на галерах, якби його не викупила мати, обмінявши на когось із родовитих турецьких полонених, захоплених раніше козаками.

Богдан був професійним вояком, брав участь у славетних морських експедиціях до турецьких берегів, відзначився у Смоленській кампанії 1633 р., де воював із московитами і за яку король нагородив його шаблею. Не залишився Богдан байдужим і під час козацького повстання Павлюка (1637 р.), хоча участь в антипольському виступі могла негативно позначитися на шляхетській кар'єрі. Коли ж повстання захлинулося у шляхетському терорі, Богдан очолив коаліцію ліберальної старшини, що вдалася до компромісу із коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким. Підпис Хмельницького як генерального писаря Війська Запорозького стояв під актом Боровицької капітуляції. Відтак Богдан увійшов до складу запорозького посольства до короля Владислава IV. Незважаючи на те, що за умовами капітуляції козацьке самоврядування на Січі підлягало скасуванню, а відтак зникав інститут військового писаря, Хмельницький отримав натомість повноваження сотника Чигиринського, зберігши свій вплив на козацькі справи в Запоріжжі. Приміром, коли французький емісар граф де Брежі вів переговори щодо найманої служби українських козаків у французькій піхоті, дехто з придворних порадив йому мати справу саме з сотником Хмельницьким. У 1644 р. де Брежі писав кардиналові Мазаріні: «Серед козаків є непересічний полководець Богдан Хмельницький, з котрим рахуються навіть при дворі». Згодом, після особистого знайомства з Хмельницьким де Брежі також підкреслив його майстерне володіння латиною та неабиякі організаторські здібності.

Втім, далеко не старшинська кар'єра нашттовхнула Богдана на відчайдушний шлях бунтаря й визволителя, а саме особиста доля. Завзятий воїн, він устиг у житті пізнати лаври перемог і гіркоту поразок. Був одружений щонайменше тричі.

Його першою обраницею була Ганна Сомківна – сестра майбутнього наказного гетьмана Якима Сомка. Саме з нею Богдан прожив більшу частину своїх зрілих років, виростивши трьох синів і чотирьох дочок, проте, вочевидь, так і не пізнавши щастя. Після року вдівства він одружився на Мотроні, вихованці своєї покійної дружини. Проте напередодні вінчання давній ворог Хмельницького чигиринський підстароста Данило Чаплинський здійснив зі своїми

гайдуками збройний наїзд на Суботів і, за відсутності хазяїна, викрав красуню Мотрону й негайно обвинчався з нею. Молодший син Хмельницького Остап намагався тому перешкодити, але був жорстоко побитий канчуками. Від побоїв хлопець невдовзі помер. Зазнавши ганьби, зажурений батько намагався апелювати до судових інстанцій і навіть самого короля, але марно. Нарешті король натякнув сотникові: «маєш шаблю на поясі – суди!». Владислав IV й не підозрював, що суд над напасником Чаплинським стане прелюдією «страшного суду» над ляхами за численні кривди русинам – судом над шляхетськими вольностями на Вкраїні.

Відбивши наречену в той самий спосіб, що й Чаплинський, Богдан був змушений домагатися повторного церковного шлюбу, фактично за живого чоловіка. На такий винятковий крок могла дати дозвіл лише верховна особа церкви. Хмельницькому, тоді вже гетьманові Війська Запорозького, не треба було намовляти церковних владик, за нього це зробили його гучні військові перемоги – розбите коронне військо під Пилявцями, взяття Львова і, нарешті, триумфальний в'їзд до Києва. На початку 1649 р. шлюб Богдана і Мотрони освятив сам патріарх Єрусалимський Паїсій, що перебував на той час в Україні.

Утім, щастя «молодих» було нетривале. Улітку 1651 р. старший син Хмельницького Тиміш, розлютившись, наказав повісити «мачуху» на воротах батьківського двору в Чигирині, мовляв, за подружню зраду. Невдовзі він одружився втретє — із сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною. Відомо, що ця доброчесна жінка була вдовою одного з козацьких полковників і користувалася великою повагою серед старшини. Після смерті Богдана вона постриглася в одному з київських жіночих монастирів на Печерську, де померла у 1667 році.

Власне, про особистість Хмельницького нам відомо не так уже й багато. Достеменно відомо, що він курих люльку і полюбляв каву, у ті часи ще не дуже розповсюджену в Європі. До цього він, напевно, при звичаївся в турецькому полоні. Очевидці згадують, що гетьман дуже влучно стріляв із лука і, звісно, ніколи не полишав шаблі – головного атрибута шляхетської гідності. У доброму гуморі міг пограти на бандурі. Хмельницький вів досить скромне життя. Потрібно відзначити незвичний аскетизм гетьманської звичної трапези. На столі практично не було ані срібних тарелів, ані коштовних кубків, хоча в кожного представника козацької старшини були величезні скрині із трофейним позолоченим та срібним посудом.

Венеціанець Альберто Віміна описав у своєму щоденнику покої гетьмана у чигиринському замку, позбавлені будь-яких модних прикрас та обставлені доволі пересічними меблями: скрині, лави, звичайний дубовий стіл і диван, убраний шкіряними подушками.

Яскраві спогади залишили сучасники про характер гетьмана та його темперамент. Зазвичай це була людина скептична, схильна до розважливих суджень. У хвилини гніву потрапляти під його руку було просто-таки небезпечно для життя. Якось у 1653 р., коли старшина поставила під сумнів доцільність походу на Молдавію, гетьман спересердя рубонув шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка по руці. На щастя, рана виявилася не надто глибокою.

Хмельницький, поза сумнівом, мав харизму лідера, а завдяки своєму авторитетові в козацькому середовищі почувався просто-таки диктатором. Як занотував у своєму щоденникові литовський канцлер Альбрехт Радзивілл: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». [4, с.97]

Втім, не було диктатури, яка б була спроможна протидіяти притаманному козацькій старшині демократизмові, запозиченому в польської шляхти. Промовистий приклад – доля молдавської експедиції 1653 р., яка завершилася вкрай трагічно для старшого сина Хмельницького Тимоша. Немає підстав «воювати чужу землю», заявляли полковники. На їхню думку, молдавський вектор політики не лежав у площині актуальних козацьких інтересів, особливо після тяжких поразок у війні з Польщею, а всього лише задовольняв амбіції молодого гетьманича, який був одружений із дочкою молдавського господаря Розандою Лупул. Зрештою, козацький експедиційний корпус був обмежений особистою гетьманською сотнею, що згодом загинула разом із Хмельниченком під Сучавою. Інший приклад – присяга московському цареві після Переяславської ради 1654 р., від якої всупереч волі гетьмана відмовилися такі авторитетні полковники, як Іван Богун, Іван Сірко та Грицько Гуляницький (загалом тоді не присягнули Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропивнянський полки). Отже, диктатура на полі битви, а козацьку політику визначала-таки старшинська рада.

Батько Хмель, певно, народився в сорочці. Проте своєю удачею він завдячував своєму далекоглядному розуму і хитрості, що надійно маскували його почуття та наміри. Хитрість була мистецтвом, яке не раз руйнувало плани його політичних опонентів. Був лише єдиний виняток: на переяславських переговорах його хитрощі не спрацювали

проти московських дипломатів. Вони відразу висунули свої умови, що суперечили стратегічним намірам Хмельницького, а в очах старшини взагалі виходили за рамки здорового політичного глузду. Козаки наполягали на підписанні обопільної присяги щодо дотримання військово-політичного союзу, як це водилося у стосунках між королем та шляхтою, натомість московські бояри не бачили більшої крамоли, ніж вимагати присягати від самого царя, і відмовлялися це робити від його імені. Суперечку, очевидно, залишили на післявоєнне узгодження. Принаймні до цього часу переяславської хартії 1654 р. ніхто не бачив. І яке саме рішення тоді ухвалили, відомо лише з опоетизованого «рапорту» московських дяків, розрахованого на сентиментальність молодого царя Олексія Михайловича: «Волиємо під царя східного, православного». Із часом ця неузгодженість призвела до розриву союзницьких обов'язків і, врешті-решт, до Конотопської битви 1659 року, коли вчорашні побратими – українські козаки та московські ратники зійшлися у кривавій січі, нещасливої саме для останніх. Проте це було вже після Богдана. [5, с.215]

Незаперечним є одне: у зовнішній політиці легендарного гетьмана не було чітко виражених пріоритетів, точніше – пріоритетом була сама Україна. Хоч із ким гетьман вів переговори, хоч із ким укладав мир чи оголошував війну, це завжди вписувалося в ситуативні інтереси козацької держави, кордони якої визначала виключно козацька звитяга. «Куди зайшла козацька шабля, там і козацька влада буде», – резюмував генеральний писар Іван Виговський. Утім, козацька шабля не була стихійним рушієм козацької агресії, адже заходила вона лише туди, де історично жила народність «руська» і де споконвічно стояла «руська церква» – православна українська парафія. [6, с.26] Саме такими мотивами керувався Хмельницький під час облоги Львова, походу на Замостя й Підляшшя та в утвердженні гетьманської влади на півдні теперішньої Білорусі, що її зайняв у 1655-1657 рр. полковник Іван Золотаренко.

Отже, деякі історико-культурні принципи все ж визначали політичні претензії козацької війни. І лише крізь цю призму можна побачити й зрозуміти відверте небажання старшини «воювати чужу землю» і втручатися в молдавські уособиці. Так само й політичні пропозиції королеві Янові-Казимиру надходили лише з умовою, щоб за Гетьманщиною було визнано юрисдикцію над споконвічними руськими землями, включно з Володимиром (Волинським), Львовом, Ярославом і Перемишлем (останні два міста нині належать Польщі). 1656 року у сферу контролю гетьманської держави входило навіть

Турово-Пінське князівство, шляхта якого виступила з петицією до гетьмана щодо прийняття їх у «вічне підданство». «Україна своя руська» - лунало у зверненні гетьмана до міщан Львова. Саме так, як суверенну спадкоємицю Київської Русі, бачив Україну в політичній перспективі Богдан Хмельницький.

Однаке перспективам завадив «третій» чинник, недоступний навіть гострому політичному чуттю Богдана Хмельницького. Уже 1656 року Москва різко змінила свою зовнішню політику з антипольської на антишведську й уклала мир із послами Яна-Казимира. Для козацької України це означало закриття «другого фронту». Вистраждана роками кровопролитної боротьби перемога зраджувала гетьмана. Він намагався втрутитися у переділ сфер впливу, вимагаючи, щоб кордони між Річчю Посполитою та Гетьманщиною були неодмінно «як за давніх князів руських», проте на сепаратні переговори у Вільно гетьманських посланців навіть не допустили. Коли ж Богданові Хмельницькому доповіли про це, той, за свідченням очевидців, болісно скрикнув: «Уже, діти мої, про се не печальтеся! Я знаю, що з тим робити, треба відступати від руки царської Величності! А підемо туди, куди звелить Верховний Владика – не тільки під християнського государя, а хоч би й під бусурманина...».[7, с.314]

У відповідь на московський демарш Хмельницький вдався до відчайдушної дипломатичної кампанії, форсуючи підписання домовленостей зі Швецією, імперією Габсбургів, Молдавією та Кримом. Відновилися переговори навіть із Яном-Казимиром. Проте дні гетьмана були злічені. Відчуваючи наближення смерті, він скликав старшинську раду і за її згодою заповів булаву своєму 16-річному синові Юрасеві – єдиному, котрий залишився живим. Особистість незрілого гетьманича була суто символічною. Здавалося, що авторитет Богданового імені втримає від розбрату честолобну старшину. Проте не так сталося.

Наприкінці липня в Гетьман захворів. 6 серпня 1657 р. він помер у своїй резиденції в Чигирині. Тіло великого стратега козацької України поховали в Суботіві в закладеній ним Іллінській церкві лише через місяць.

Список використаних джерел та літератури:

1. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.313.

2. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 119.
3. Рибаків Д. // Гетьман Богдан Хмельницький. До 350-річниці з моменту смерті присвячується. // Дзеркало тижня № 31 (660) 24 - 31 серпня 2007. – С. 4-5.
4. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.97.
5. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – С.215.
6. Когут З. Коріння ідентичності: студії ранньомодерної та модерної історії УКРАЇНИ. – К., 2004. – С.26.
7. Яковенко. Вказана праця. – С. 314.

***Сергій Причишин**
Протоієрей Української Православної Церкви,
викладач Хмельницького інституту МАУП*

ЗАПОРУКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 СТ. – ДУХОВНА ЄДНІСТЬ КЛІРУ, ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ І КОЗАЦТВА

Певну відстань у часі від початку Берестейської Унії 1596 р., аж до сер. 17 ст. в повній мірі можна назвати благодатним для Православної Церкви на Поділлі. За цей період практично не спостерігається випадків пригноблення, переслідування за вірність Православ'ю, не спостерігається прямого й відкритого обмеження його сповідників на Поділлі.

Тому відносно сусідньої Галичини, Подолія була у набагато кращих умовах, оскільки вже тоді, у 1609 р., православні львів'яни даремно зверталися до короля і сейму із проханням про дозвіл їм мати: “особое свое руское право и цехи и уживания обходов месцких, яко в Каменце – Подольском народу рускому”, де руські, майже винятково православні, мали свій, особливий від польського магістрат і суд [3, с. 35]. В цей час був тільки один випадок, коли декілька подільських православних священиків відкрито заявили щодо прийняття унії. Це мало місце у 1620р. в Шаргороді, при володінні католика-магната Замойського. Але розгніване зрадою своїх пастирів, православне населення Царгорода, за допомогою козаків, які

проходили через місто, позбавилися від зрадників Матері Церкви [2, с.167-168]. Свідчення істориків безсумнівно говорять про те, що Поділля у першій половині 17 ст. майже зовсім не знало унії. Православ'я ж, навпаки, жило своїм повноцінним життям: засновуються нові монастирі, будуються церкви, з'являються церковні братства та нові православні школи тощо. Отже, були якісь особливі умови, в яких знаходилося тоді Поділля та які зовсім не сприяли у ній у той час появи й розповсюдженню унії [1, с. 43].

Тому, першою (якщо не головною) такою умовою треба назвати той факт, що Подолія в цей період у церковному відношенні керувалася львівськими єпископами, палкими та діяльними поборниками істини Православ'я .

В той ж час, Східне Поділля – Брацлавщина, в 1620 р. виходить з-під омофору львівських архіпастирів, але попадає під відання київських православних митрополитів, не менш відданих Матері Церкви. Саме спадковість активних захисників прадідівської віри народу мала дуже велике значення для збереження Православ'я на Поділлі.

Тому слід зупинитися на діяннях трьох послідовно змінюючих один одного львівських православних ієрархів: Гедеона Балабана, Ієремії Тисаровського і Арсенія Желобірьського, які віддано й жертовно обороняли свою єпархію від уніатської експансії.

Перший з них – преосвященний Гедеон Балабан був дуже незвичайною постаттю, виділяючись серед сучасників розумом, освіченістю і міцним, деколи властолюбним характером. Історії відомий факт його діяльній участі у підготовці унії з Римом, але активне неприйняття її у наступній діяльності у якійсь мірі виправдовує преосвященного Гедеона в очах сучасників і майбутніх поколінь. При цьому слід звернути увагу на обставини, що підштовхнули шукати Гедеона унії з Римом не як мети, а скоріше, як певного засобу. Як відомо, Гедеон мав довгу суперечку зі львівським православним братством. Не вникаючи у причини цієї суперечки, відомо, що на боці братства був Константинопольський патріарх, а пізніше київський Митрополит, що спонукало властолюбного Гедеона, у пориві гніву, звернутися до латинського архієпископа з заявою про своє бажання порвати з Вселенським Патріархом. Проте, варто лише було львівському братству владнати конфлікт із Владикою, як останній зовсім забувши про свої уніатські плани, прилюдно оголошує про неприйняття унії. Така швидка переміна симпатій не повинна нікого дивувати: очевидно, що, з одного боку,

він ніколи серйозно не співчував унії, а, з іншого боку, не міг не бачити, яка серйозна опозиція піднімалася навколо напроти унії. Навряд чи з прийняттям унії він вигравав що-небудь, промінявши свою підлеглість православному митрополиту на уніатського. До того ж і братство, залишаючись православним, спершись на співчуття народу, назавжди могло вислизнути з-під його влади. Відтак, розсудливість Гедеона не виявилася даремною. Так у 1597 р., отримавши звання Екзарха Вселенського Константинопольського патріаршого престолу, Гедеон Балабан виявився ярим захисником Православ'я у всій південно-західній Україні. На нього тепер ліг подвійний обов'язок: відстоювати Православну Церкву від уніатів, та надавати внутрішньому її організму повнокров'я, сили та живучості – в край необхідних їй для підтримки вірності Православ'ю.

Вже в якості Патріаршого екзарха Константинополя, Гедеон на прохання православних освячував нові церкви, видавав антимінси, ставив священників на всі православні парафії, де б вони не були. Таке становище речей не раз викликало гнів уніатських біскупів, в чиїх єпархіях священнодіяв Гедеон. Вже у 1605 р. уніатський митрополит-зрадник Іпатій Поцей, скаржився Сигізмунду III, що Гедеон Балабан присвоїв собі незвичайне звання Екзарха і відправляє єпископські діяння не тільки у своїй єпархії, але й в інших – Володимирській, Луцькій, Холмський, Пінській, всюди ставлячи архимандритів, ігуменів, священників і дияконів, освячує церкви, прилюдно проклинає митрополита та інших владик, які прийняли унію [4, с. 371].

Зрозуміло, що у своїй власній єпархії Гедеон діяв ще рішучіше. Немалу послугу Православ'ю у південно-західній Русі, а саме на Поділлі, виявив Гедеон й своєю діяльністю, направленою на укріплення православ'я у майбутніх поколіннях, на надання сили й живучості внутрішньому організму Православної Церкви. Ця його діяльність виявлялася в зміцненні і благословенні церковних братств, заснуванні типографій, виправленні і виданні богослужбових та учительних книг й заведенні шкіл. Не зважаючи на його боротьбу з львівським ставропігіальним братством, він не був противником церковних братств, добре усвідомлюючи, який серйозний оплот Православ'ю вони можуть представити у боротьбі з унією.

Відповідно, польський уряд разом із латино-уніатами досить несхвально дивився на всю антиуніатську діяльність львівського Владики, але вжити проти нього будь-яких заходів боявся через суттєву підтримку, яку мав Гедеон у масі простого українського народу, що залишався вірним православ'ю, в його духовенстві й

шляхті, на чолі яких стояв могутній захисник Православ'я – князь Константин Острозький. Тому польському уряду залишалося тільки надіятися, що у випадку смерті Гедеона, львівську кафедру вдасться замінити уніатом. Але й ці розрахунки виявилися марними [4, с. 372].

Незабаром, у кінці січня 1607 р. єпископ Гедеон помер. Отже, православна кафедра єпископа Львівського, Галицького й Кам'янець-Подільського залишилася не заміщеною. Явно противитися бажанню православних бачити на цій кафедрі православного, а не уніатського єпископа, польський уряд не міг, бо зв'язав себе сеймовою конституцією того ж 1607 р., якою зобов'язувалося надалі духовні посади у православній Західно-руській Церкві замінювати людьми “чисто грецької віри”, тобто православними [5, с.171, 258]. Тому як обставини не дозволяли порушити тільки що видану конституцію, то довелося вдаватися до хитрощів...

Так, одному із претендентів на Львівську кафедру – галицькому шляхтичу Євстафію Тисаровському – дано було зрозуміти, що він не інакше отримає привілей на єпископію, як тільки за умови прийняття ним унії, для початку, звичайно, таємно. Євстафій погодився і під присягою дав обіцянку триматися унії [6, с. 151-152]. Після чого він безперешкодно отримав королівський привілей у кінці жовтня 1607 р., який, однак обмежував діяльність майбутнього єпископа архипастирством лише у Львівській, Галицькій і Кам'янець-Подільській єпархіях.

Але поборники Православ'я, стурбовані тією легкістю, із якою католицький архієпископ і король згодилися на хіротонію Євстафія Тисаровського, наполягали на тому, щоб на сам перед, перед тим як посвятити Євстафія на єпископа, зв'язати його клятвою під загрозою анафеми, що він буде непохитно перебувати у Православ'ї. Проте Євстафій, без коливань, рішуче заявив, що він ревнує Православну віру: “Аз рече, и о малейшей черте благочестивыя святыя соборныя восточныя Церкви не пощажу и крове своея пролияти » [7, с. 235].

Тому про твердість єпископа Ієремії (Євстафія Тисаровського) говорить його наступна діяльність, неухильно направлена на користь Православної Церкви. Враховуючи це, у 1614 р., Константинопольський патріарх дав Ієремії титул і обов'язок Патріаршого Екзарха у Західній Русі.

У той час на Поділлі, в м. Шаргороді, переважно населеному католиками [8, с. 68], два православних священики зрадили Православ'ю. Отже, православні звернулися зі скаргою до свого єпископа. Ієремія, стурбований неприємною звісткою, прибув у

Шаргород, який знаходився майже на сході його єпархії, щоб тут докорінно припинити зло. Священники-відступники, лицемірно розкайавшись, дали Владиці Ієремії розписку про перебування незмінно вірними православ'ю. Проте після від'їзду Владики, вона була порушена, тому він відлучив зрадників від Церкви, а шаргородцям повідомив у своєму посланні наступне: “Повеливаем, чтобы выше поименованных Матфея и Андрея, Лариона, прозвищем Хоменка и Грабину, и других единомышленников их, как подозрительных в Церкви Божией и новое учение в ней вводящих, вы не смели иметь у себя за попов, ни держать их при церкви вашей, ни терпеть; и если бы они что действовали, то все это не важно, не благословенно и не священно, и тот, кто принял от них или за попов имел и осмелился почитать, под такое же неблагословение и отлучение со всем своим домом попадает» [4, с. 207].

Такі серйозні заходи, прийняті Ієремією проти відступників, все-таки не змінили їх. Тому православні запросили козацький загін, що проходив поблизу Шаргорода, для приборкання віровідступників. Узнавши про ситуацію, що склалася, козаки напали на будинки священників-уніатів, майно пограбували, а самих, зв'язаних, привели до начальника загону, який власноруч ударив у минулому протопопа шаблею по шиї, але так як одним ударом не зміг його обезглавити, то наказав утопити його у річці. Інших зрадників, за проханням міського старости відпустили [4, с. 208].

Завдяки намаганням єпископа Ієремії, зерно унії, кинуте на Подільську землю, у 18 ст. не принесло плоду. Тому наступнику Ієремії – Арсенію Желіборському вже не потрібно було вдаватися до обману, щоб забезпечити собі привілеї короля на єпископство. Диплом короля Владислава 4-го від 1633 р. забезпечив

“de jure“ православним, вільне сповідання віри і легалізував існування православної ієрархії. Отже Арсеній, не дивлячись на свою молодість, (при обранні на єпископа йому не було і 25-ти років), виявляв велику ревність у збереженні Православ'я [8, с. 84].

Якщо першою причиною збереження Православ'я на Поділлі у першій половині 18 ст. була ревність архіпастирів, то другою такою причиною слід визнати взагалі слабке становище унії взагалі у Польській державі на той час. Вся увага польського уряду й латино-уніатів була прикута в той час на те, щоб створити й зберегти паству для зрадників – біскупів-уніатів. Тому питання про розповсюдження унії у єпархіях владик, які залишилися вірними Православ'ю, було відкладено.

Розповсюдження унії залежало багато від того, як ставилася до неї місцева можновладна шляхта. Отже, руські православні шляхтичі були на Поділлі у меншості й особливої активності при захисті Православ'я не виявляли), не враховуючи окремих випадків на Брацлавщині). Подільська ж католицька шляхта складалася переважно з магнатів. В кінці 16, на поч. 17-го ст., у західному Поділлі процвітало захоплення реформаторськими вченнями серед польської шляхти, а це не сприяло її прихильності до ідеї унії.

Проте, що найголовніше всього, становище землевласників на Поділлі у перший пол. 17 ст. ще не було таким стійким, щоб створити такі складні відносини між польським шляхтичем і його підданими, за яких можна б було ігнорувати прихильність простого народу до Православ'я. До того ж, Поділля зазнавало постійних татарських нападів. Після таких страшних спустошень на початку 16 ст. Поділля (особливо його східна частина) майже заново стала колонізуватися. Поселення були досить малолюдними (часом від одного до п'яти поселенців) [5, т.2, с.67]. Тому усі турботи землевласників зводилися до того, щоб залучити поселенців на свої володіння і затримати їх. А так як приплив поселенців був поступовий, то природно, що власник дуже обережно повинен був ставитися до віросповідальних симпатій своїх підданих. У протилежному разі, він ризикував залишитися зовсім без підданих, які завжди мали можливість, скориставшись першим татарським набігом, піти до нового власника. Але навряд чи були у перший пол. 17 ст. подібні спроби над совістю селян на Поділлі, тому як загальна небезпека через постійні татарські набіги тісно згуртовувала панів із хлопами, змушуючи їх забувати про свої релігійні розходження. “Віротерпимість (на Поділлі) тому панувала повна: під хоругвою пана-католика, або зараженого лютеранською вірою воювали православний русин, кмет; або міщанин поряд з арм'янином-григор'янцем, черемисом-магометанином і навіть із невірним жидом” [9, с. 412].

Таким чином, Поділля у перший пол. 17 ст. залишалася такою ж православною країною, як і до унії. Тому, коли єзуїти вперше з'явилися на Поділлі у 1611 р., то вони не знаходили слів, щоб висловити свій подив із приводу запущеності католицької пропаганди у цьому куточку Польської держави. “Якщо якась країна потребує нашої праці”, –говорили вони, – “то саме ця: друга Індія” [10, с. 507].

Православ'я, майже не будучи нічим не обмежене, досягає на той час свого повного розквіту. Разом із колонізацією Поділля засновуються і нові монастирі. Правда, вони не мали таких багатих

фундушів, якими наділяли польські магнати католицькі кляштори, проте були набагато численнішими і багатолюднішими католицьких [11, с. 212, 227, 272, 277, 288, 291, 300, 311 та ін.]. У цей час були засновані такі великі монастирі: Бернадський і Вінницький чоловічі у 1616 р., Вінницький жіночий у 1635 р. Відносно інших, невідомо точних дат, але, безумовно, що на Поділлі існувало біля сорока монастирів, серед яких більшість виникли вже після 1596 р. [11, с. 212, 227, 272, 277, 288, 291, 300, 311 та ін.]. Багато монастирів заради безпеки, розташовувались у дрімучих лісах. Деякі з них мали вигляд невеликих укріплень, які під час татарських набігів перетворювалися у справжні фортеці. В них ховалися сусідні жителі, які разом із ченцями оборонялися від татар рушницями, що на цей випадок зберігалися у монастирі [11, с. 277].

Другою моральною силою, яка підтримувала Православ'я на Поділлі, були церковні братства. Найдавнішим із них треба визнати Св. Троїцьке Кам'янецьке братство. На той час воно володіло значними грошовими коштами й нерухомістю, таким чином утримуючи школу й клір. Крім цього братства, в Кам'янці було ще декілька братських громад, із яких три носили назву “постійних братств”, а інші – “тимчасових” [12, с. 10].

В цей час церковні братства розповсюдились не тільки по містах Поділля, але були частими й у сільській місцевості [13, с. 90]. Одною із заслуг церковних братств треба визнати заснування й утримання шкіл із більш, або менш широким колом викладання. Такі школи були не рідкістю і в селах. Так, Архидіакон Антиохійського Патріарха Павло Алепський, який проїздив через Поділля у 1654 р., був вражений майже поголовною грамотністю подолян, не виключаючи навіть і жінок [14, с. 15].

Тому природно, що у цей період Православна Подолія висунула зі свого середовища декілька представників вищої духовної освіти. Серед них Герасим Смотрицький, який був начальником Острозької школи й типографії [5, с. 429], старець Антоній Подільський, який прибув із Поділля у Москву для виправлення богослужбових книг. Від нього дійшли лише два “Слова” і 5 невеликих творів [15, т. 10, с. 222 - 227]. Викликали до Москви й іншого подолянина – старця Арсенія Сатанівського, де він разом із Єпіфанієм Славинецьким займався перекладацькою діяльністю [16, с. 103]. Невідомий подолянин, родом із Меджибожа, склав Львівський літопис, який охоплював події з 1589 до 1648 рр. [16, с. 103]. В той же час, видатний борець проти унії, подолянин Архімандрит Києво-Печерської Лаври з 1624-1626 рр. [17,

с. 96] Захарія Копистенський (по одним із джерел, родом із с. Копистин, Летичівського повіту), видав апологетичний твір “Палінодія” [1, с.160], відомий як реставратор лаврських будівель і чернечого життя. З його рук прийняв чернечий постриг у майбутньому Київський митрополит Петро Могила [18, с. 141, 155, 289, 327, 361].

Як бачимо, стан Православ’я на поділлі у перший пол. 17-го ст. був досить не поганим. На той час Православна Подолія готова була у всеозброєнні зустріти унію, яка насувалася із Заходу [1, с. 49]. Проте історія розсудила по іншому, і ця зустріч відбулася через півсторіччя, коли всі успіхи, яких досягло Православ’я на Подолії, були заметені посиленням пансько-католицького гноблення православних та налетівши вихором спустошливих війн. Тому аж до 1795 р. Подолія була у кайданах католицьких магнатів, які намагалися майже знищити вщент на цій прекрасній, давній українській землі прадідівську віру київських князів Володимира й Ольги.

Список використаних джерел і літератури

1. В.Ровінський прот. Миханчук О. прот. Православіє на Подолії. – Кам.-Под., 1995.
- 2.Яворский Н. Очерк деятельности Историко-Статистического комитета и учрежденного им древнехранилища за прежнее время. –Кам.-Под.: П.Е.В., 1903.
- 3.Крыловский. Львовское ставропигиальное братство. – К., 1914.
- 4.Сецинский Е. свящ. Церковно-иерархические отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям. – Кам.-Под.: П.Е.В, 1899.
- 5.Акты относящиеся к истории южной и западной России, т.т. 11; 5, 11, 12, 14. – Спб., 1848, 1851- 1853, 1879, 1882,1889.
- 6.Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce od r. 1548 do 1696. – Т.2. – Berlin-Poznan, 1864.
- 7.Зоря Галицкая яко альбум. – Львов, 1860.
- 8.Сулковский И. Судьбы Православ’я в подоли в период унии // Труды Подольского Церковно-Историко-Археологического общества. вып. 12. – Кам. Под., 1916,
- 9.Евфименко. Почерки истории правобережной Украины (по Ролле), Киевская старина. – 1894, № 6-11; 1895, № 4-5.
10. Zaleski St. Jezuisi w Polsce. – т.3. – ch.1. – Lwow,1902; т.4. Krakow, 1905.
11. Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве в 18 в. // Труды Подольского Историко-Статистического Комитета, вып. 5. – Кам. Под., 1891.

12. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. – Кам. Под., 1858.
13. Сводная галицко-русская летопись, изд. А. Петрушевичем (с 1600 по 1700 г.) Львов, 1874; (с 1700 до 1772 г.) Львов, 1887; (с 1772 по 1800г.) Львов, 1889.
14. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине 18 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским, вып.2 (от Днестра до Москвы). Чтения в Обществе истории и древностей России. – кн.4. – М., 1897.
15. Макарий, митр. Моск., История Русской Церкви. – Т.9 – СПб., 1879; Т. 10-1881; Т. 11-1882.
16. Подолия. Историческое описание. – СПб.: Изд. Батюшкова П., 1891.
17. Петров Л. прот. Справочный Богословский Церковно-Исторический Словарь. – СПб.: Тип. Департамента Уделов, 1889.
18. Болохвітинов (митроп. Євгеній) Вибрані твори з історії Києва. – К.: “Либідь”-“ІСА”, 1995.

Антон Юхимович

Студент Хмельницького інституту МАУП

КОЗАЦТВО – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Важко назвати іншу тему з історії України, що викликала б такий великий інтерес, як історія запорозького козацтва. Йому присвячені численні наукові і популярні, історичні і літературні праці, твори образотворчого мистецтва, драматургії, музики, усної народної творчості.

Козацтво – унікальне явище у всій світовій історії, найяскравіший спалах в історії України, доба найбільшого напруження сил нашого народу, коли проявились світлі й темні сторони української національної вдачі, тому інтерес до нього завжди був і залишається не лише серед істориків, а й серед усього суспільства.

Перша письмова згадка про Запорозьку Січ з’явилася в 1551 р. у працях польського історика Мартина Бельського (1495-1575 рр.). У своїй „Всесвітній хроніці” він повідомляв, що у першій половині XVI

ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами.

Перші магнати, що організували козаків, були православними не окатоличеними українцями, до них належав Дмитро (Байда) Вишневецький, канівський староста. В його сповненому пригод, овіяному славою легендарному житті важко відділити правду від вимислу. Проте, достовірно відомо, що у 1553 – 1554 рр. Вишневецький зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував на відділеному, стратегічно розташованому за дніпровськими порогами острові Мала Хортиця форт, що мав стати заслоном від татар. Так Вишневецький заснував Запорозьку Січ, яка вважається колыскою українського козацтва. Козацтво виникло як результат історичних умов, в яких проживав український народ на рубежі XV – XVI ст. Воно було керуючою і репрезентуючою українською верствою у XVI – XVII ст. З кінця XVI ст. козацтво стає національним класом, а протягом усього XVII ст. – представницьким класом нації в її боротьбі за існування.

Кожен християнин чоловічої статі, незалежно від свого соціального стану, міг приєднатися до козацького братства, і в будь-який момент, при бажанні, він міг покинути його. Але щоб козака прийняли на Січ, він повинен був: знати українську мову, мати православну віру, вміти володіти зброєю, бути неодруженим, дотримуватись традицій товариства та клятви вірності йому. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю і проживати за межами Січі.

З часом на Запорозжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини життя запорозців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності.

Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняла найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів

місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а „стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом”. Це пояснюється по-перше: відсутністю традиції, оскільки козаки мали порівняно коротку історію; по-друге: перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; по-третє: побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що склались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5 – 8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань.

Запорожжя мало свою територію, яка називалася „землями Війська Запорозького”. Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Отже, ми маємо своєрідну оригінальну форму державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. М. Костомаров назвав Січ „християнською козацькою республікою”, і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козакам.

У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва

не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій – погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або мазали багною. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонитися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Основною військовою одиницею був полк, який поділявся на сотні. Козаки були як пішими, так і кінними. На озброєнні запорожці мали гармати, мушкети, пістолети, шаблі, списи, лук, стріли. Кількість війська не була постійною і коливалася від 6 до 15 тис. добре озброєних козаків. Січ мала свій флот, що складався з 80-150 човнів „чайок”. На кожній „чайці” розміщувалось 20-30 веслярів, 50-70 бойових козаків, 4-6 гармат.

В бою козаки були дуже рухливі і завжди обходили ворожий табір з боків. Вони билися завзято, забуваючи про своє життя, в полон вони не здавалися. За зраду та пияцтво, передбачалася смертна кара, у жодній армії світу в ті часи не було таких вимог.

У великий пошані у козаків було побратимство, кожен козак віддавав своє життя за волю родичів і побратимів. На знак побратимства вони обмінювались натільними хрестами, а все інше майно у них було спільне. Вони дарували один одному коней, зброю, в боях билися поруч й рятували один одного, або захищали своїм тілом. Побратимство надавало великої сили, воно було однією з таємних причин їх непереможності.

Козацьке суспільство виросло на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле – духу свободи та духу релігії. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, ревний захист православної віри характерні ознаки духовного життя Запорожжя. Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: „У Бога віруєш?” Саме православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в

православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо. У 1755 р. запорозький кіш придбав срібне панікадило вагою 5 пудів і вартістю 3 тис. крб., що за тих часів було величезною сумою (все жалування війська тоді становило 4660 крб.).

Особливо прихильність козаків до православ'я виявилася у боротьбі проти окатоличення та іудейського руху. В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити й заспокоїти вируjące козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що становили суть запорозького способу існування. Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати „християнською козацькою республікою”.

Особливо на Січі цінувалася освіта. В школі навчалося біля 80-ти школярів, серед яких були дорослі і діти. Вони вчилися читанню, співів і письма; мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій; обирали двох отаманів одного для дорослих, другого для дітей. Головним вчителем був уставник, який крім прямих обов'язків дбав про здоров'я хлопчиків, сповідав і причащав хворих. Навчальними предметами були грамота, молитви, закон Божий і письмо.

За своїм зовнішнім виглядом і за внутрішніми якостями козаки були характерними типами свого народу й свого часу. З довгими вусами і розкішним „оселедцем”, вічно з люлькою в зубах. Світлий бік характеру становили їх добродушність, щедрість, схильність до щирої дружби. Щодо сторонніх людей, козаки були гостинними і привітними. Вони вміли майстерно розповідати та жартувати, але любили похвалитися своїми воєнними подвигами, похизуватися своїм одягом та зброєю.

Козацькі символи, клейноди, стали визначним явищем в історії державності й культури українського народу за часів середньовіччя. До козацької символіки належали клейноди й атрибути української державності: прапор, бунчук, булава, печатка, духові труби, мідні котли, гармати. Вони відображали військовий й адміністративний уклад козацтва.

Запорозька Січ – це феномен світової цивілізації навіть з висоти нинішнього дня, не кажучи уже про час її існування. Своїм суспільним укладом, структурою, військовою організацією, писаними і неписаними законами, побутом і звичаями Січ не мала аналогів. Січ була рятівницею і рідною домівкою для всіх, кому потрібний був її захист. Вона була зразком поєднання демократизму зі строгістю порядків і самодисципліни, колискою української державності, контролюючи значні території, утримуючи багатотисячну армію, адміністративний апарат.

На відміну від російського козацтва, українське перебирало на себе функції виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів свого народу. Саме воно стало станом спроможним виконати історичну місію будівника національної держави.

Козаки як ніхто інший в Україні мали специфічний тип особистості, ментальність якої формувалася й ґрунтувалася на основі інстинкту свободи. Вольові, енергійні, навчені військовій справі, вони ладні були швидше вмерти ніж втратити її, перетворитися на підневільних. Тому послаблення і ліквідація українського козацтва, невідворотно призвели до втрати Україною державотворчого імпульсу, занепаду її політичного, культурного і духовного життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрущенко В.Л., Федоров В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.
2. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991.
3. Антонович В. Відповіді про запорізьких козаків. – К., 1992.
4. Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 15 березня.
5. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. - №6.
6. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994.
7. Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. - №1-11.
8. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992.

9. Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. - №12.

10. Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – XVII ст. – К., 1991.

11. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т.1. – Львів., 1990.

Валентина Парандій

Старший викладач Хмельницького інституту МАУП

Олена Барабаш

Завідувач відділом соціально-виховної роботи

Хмельницького інституту МАУП

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

В сучасних соціально-економічних умовах України, коли освіта чітко визначила орієнтир на входження до освітньо-виховного європейського простору, пріоритетними напрямками виховання студентської молоді є національно-патріотичне виховання і виховання полікультурності, орієнтація на українську культуру, мову, народознавчі традиції і вивчення іноземних мов, культурної спадщини, духовних надбань і досвіду високорозвинених країн світу.

Наш час вимагає відродження і розвитку української національної системи освіти і виховання. Сучасна педагогічна наука безперервно повинна еволюціонувати, набувати все глибшого національного змісту і характеру, творчо використовуючи кращі досягнення інших народів. Вдосконалюється філософія та ідеологія, методологічні, теоретичні положення. Молоді потрібно оволодіти не лише системою наукових знань, а насамперед цілісною національною культурою, духовністю, не виключаючи вищі здобутки культури, духовності інших народів.

Батьки та викладачі повинні усвідомлювати, що в процесі виховання кожної молодої людини мають застосовуватися численні вітчизняні пізнавально-виховані традиції. Ідеї і засоби міфології прадавніх українців, трипільської культури, духовності язичницької епохи, вищі досягнення культури України-Русі, козацько-лицарської доби, багатющий потенціал фольклору, інших народних мистецтв, класичної професійної культури рідного народу, його наукових

здобутків – такі цінності підрастаючі покоління мають насамперед засвоювати в процесі навчання і виховання.

Українська педагогіка за своїм змістом і спрямуванням має гармонійно поєднувати могутню культуру і духовну “трійцю” – історію, сучасне і майбутнє нашої нації і держави. Вона покликана утверджувати в серцях і душах, реальних справах, діяльності і поведінці кожного студента культурно-духовні традиції, цінності рідного народу, вищі здобутки світової цивілізації.

Одним із найважливіших завдань теорії і практики є патріотичне виховання, яке повинно здійснюватися, на нашу думку, ще з раннього дитинства. Національно-патріотична громадська активність особистості повинна постійно підвищуватись в процесі виховання, самовиховання і самовдосконалення, переростати, у відповідності до вікових особливостей, в громадсько-політичну, державницьку діяльність [1].

Щоб сформувати у студента активну життєву позицію, громадянські переконання та ідеали, необхідно насамперед навчити їх визначити моральні цінності. Надання емоційної забарвленості, моральної оцінки знанням – пріоритетне завдання викладача та всього педагогічного колективу. Педагоги повинні пам’ятати велику істину, що перемогу в житті здобуває не сила рук і навіть не сила розуму, а сила духу. Найвищих вершин розум особистості сягає тоді, коли в ній сформована сила духу. Розум, не зігрітий серцем, а інтелект, байдужий до долі народу, нації і Батьківщини, перетворюється на соціально-індиферентну силу, а то й на небезпеку чи загрозу.

Українська педагогіка серця в перші роки нашої незалежності дала помітні результати, бо вона почала орієнтуватися на вічні цінності й відповідати ментальності українського народу, його національному характеру і світогляду.

Історія вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки переконливо свідчить про те, що вагомі результати у вихованні студентської молоді досягаються тоді, коли в ньому домінують найвищі моральні цінності – любов до Бога, Батьківщини і рідного народу. На сучасному етапі такі здобутки світового досвіду законодавство України про освіту і виховання ще повністю не враховує.

Творчо відроджуючи вітчизняні виховні традиції, багато педагогів успішно використовують ідеї, принципи, засоби козацької педагогіки з метою поліпшення героїко-патріотичного виховання учнів, формування у них високої шляхетності, політичної культури,

сили волі і сили духу, відчуття володаря становища, усвідомлення прав і обов'язків перед Батьківщиною, відповідальності перед рідним народом.

Сьогодні значною мірою зросла відповідальність батьків та викладачів за рівень вихованості молоді. Враховуючи помилки, викривлення, які мали місце у виховному процесі впродовж останніх десятиліть, науковці і практики докладають великих зусиль, щоб вивести з кризи складний і багатогранний процес виховання.

Філософські, психологічні і педагогічні дослідження переконують у тому, що у своєму історичному розвитку виховання молоді у багатьох країнах світу є найефективнішим тоді, коли воно є природним, тобто враховую природу молоді людини, довкілля, має народний, національний характер, ґрунтується на досягненнях людино-, вітчизнознавчих, суспільних наук. Значна частина педагогів нашої держави дійшла висновку, що фундаментальні, системоутворюючі поняття: “нація”, “національна культура”, “національна духовність”, “національна ідея” багато в чому визначають сутність, зміст, завдання, мету, форми і методи виховання підростаючих поколінь кожного народу. У зв'язку з тим, що Україна впродовж тривалого часу перебувала в становищі колонії і напівколонії, у нас часто заборонявся, замовчувався навіть сам термін “національне виховання”, який найбільшою мірою сприяє новому осмисленню такого багатогранного “етносоціального” (С.Русова) явища, яким є виховання. [2]

Перед незалежною Україною постала історичної ваги проблема творчо відродити українське національно-патріотичне виховання і водночас піднести його на сучасний рівень наукового і культурного розвитку. Чимало зробили з цього огляду академіки України А.М.Алексюк, П.П.Кононенко, А.Г.Погрібний, М.Г.Стельмахович, відомі педагоги О.І.Вишневський, В.І.Каюков, Є.І.Сявавко та ін.

Закономірним є те, що в наш час значно зріс інтерес педагогів до виховного потенціалу попередніх століть, їхніх виховних традицій. Міфологія прадавніх українців, трипільська культура, козацько-лицарська духовність, ідейно-моральний потенціал фольклору – все це цінні набутки нашого народу. Українська система виховання формувалася впродовж тривалого історичного періоду.

За часів Київської Русі закладалися основи системи виховання, яка розвиваючись і долаючи величезні труднощі, зумовлені загарбницькою політикою сусідніх держав, досягла найвищого щабля за великої доби Українського Відродження (XVI-XVIII ст.), тобто за

Козацької доби. Відкривалися перші українські друкарні, бурхливо розвивалися фольклор, інші види народного мистецтва, театр, етнопедagogіка та інші галузі культурно-освітнього життя народу. Організовувалися братства, які багато зробили для виховання молоді, пробуджуючи в неї патріотизм, громадянську свідомість, прагнення захистити рідну культуру, мову від денаціоналізації. Виникли нові типи національних навчально-виховних закладів. Густа мережа братських шкіл, які були яскраво вираженими гуманітарними закладами, вкривали значну територію України. Багато дітей відвідували різні типи навчально-виховних закладів – козацькі січові, сотенні і полкові, дяківські, братські, церковні, монастирські школи, колеґіуми, а також школи народних мистецтв і ремесел. Історичну роль у розвитку національної освіти і культури відіграли Острозька (1576 р.) і Києво-Могилянська академії (1615, 1632 р.), які готували кадри з багатьох галузей науки, культури, мистецтва, релігійного і державницького життя. Це доба дала світові таких визначних культурних діячів, письменників, педагогів як Л.Баранович, І.Гізель, Л.Зизаній, Є.Славинецький, М.Смотрицький, Г.Смотрицький, Ф.Прокопович, С.Яворський та ін. За часів Української національно-визвольної війни під проводом гетьмана Б.Хмельницького встановилися і значно зміцніли риси української національної освіти і виховання, яка формувала в молоді високу національну свідомість і самосвідомість, лицарський дух, спрямований на захист рідної землі від чужоземних загарбників, на оборону культурно-історичних традицій свого народу. [3]

Досягнення Україною світового рівня в багатьох галузях життя неможливе без пізнання і творчого відродження національно-духовних скарбів минулого, зокрема великої Козацької доби. Кожен педагог покликаний глибоко усвідомити особливо важливу для нашого народу культурно-патріотичну місію українського козацтва. Висока козацька духовність, яка за своєю суттю, змістом і характером у кращих своїх виявах була справді лицарською, забезпечувала бурхливий розвиток усіх сфер життя України в епоху великого відродження нашого народу.

Закономірно, що за умов незалежної України почалося творче відродження багатогранних козацько-лицарських традицій нашого народу. Починаючи з 1995 р. на загальнодержавному рівні реалізуються укази Президента України “Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва” (1995). “Про День Українського козацтва” (1999), “Про Координаційну раду з

питань розвитку Українського козацтва” (1999), “Про Положення Координаційної ради з питань розвитку українського козацтва” (1999), “Про склад Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва” (1999), “Положення про Раду Українського козацтва” (2005), Указ Президента “Про історичну роль козацтва у становленні української державності” (2007) та ін.

В указах, дорученнях і розпорядженнях Президента України мають місце положення про відродження і розвиток історико-культурних традицій українського козацтва, залучення сучасних козацьких товариств до військово-патріотичного виховання, організації фізкультурно-спортивної, туристсько-краєзнавчої та культурно-просвітницької роботи серед молоді.

Міністерство освіти України видало “Методичні рекомендації педагогічним колективам закладів України по відродженню історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва” (1995). Науковцями і методистами створено програму “Сучасне козацько-лицарське виховання дітей та юнацтва України” (1997), написані до неї методичні рекомендації.

У листопаді 2001 р. Президент України затвердив “Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 роки”. У цьому важливому державному документі ставляться завдання творчо розвивати козацько-лицарські традиції у сферах військово-патріотичної роботи. В 2007 році Президент дав доручення розробити програму розвитку козацького руху на 2008-2015 роки.

Відомо, що про українське козацтво значна частина сучасної молоді має, як правило, поверхове і спрощене уявлення. Здебільшого розуміють козаків лише як воїнів, які боролися з ворогами, захищали від них рідну землю. Насправді ж козацтво було не лише військовим, а й яскраво вираженим національним, соціальним, політичним, державним, культурно-історичним, психолого-педагогічним феноменом. Сила, велич і могутність козацтва були настільки впливовими, суспільно значущими, що кожен українець прагнув стати козаком.

Глибоко багатогранну духовність, що стала гордістю української культури, створила епоха козацтва. Її освітньо-виховний, ідейно-моральний, емоційно-естетичний потенціал покладено в основу не лише козацької, а й усієї української національної системи виховання. Козацтво було в кращому розумінні цих понять, аристократією національного духу, високоморальною і освіченою

елітою своєї нації. Палкий український патріотизм козаків був могутнім стимулом до державотворчого і незалежного життя.

Кожному викладачеві необхідно ґрунтовно продумати і систематично реалізувати в щоденній навчально-виховній роботі з студентами цілісну систем пізнання ними національних пріоритетів українського козацтва, пробудження в них глибокого інтересу до вітчизняного лицарства.

Працівники освіти повинні усвідомлювати, що українська педагогіка має підтвердити свою глибоку самотність, свої вищі досягнення перед усім світом, що він визнав її оригінальний, національно-неповторний і потужний виховний потенціал, вона покликана створювати високий імідж нашої нації у світовому масштабі. Ми, педагоги, маємо зробити великий внесок у формування “Гуманітарної аури нації”, яка повинна світитися змістом “свого неповторного національного варіанту”, “Могутньою силою мистецтва і науки”, енергією “ідеї історичного безсмертя нації”. (Ліна Костенко).

Назвавши свою наукову працю “Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала”, Ліна Костенко порушила одну з найважливіших проблем, наукове розв’язання якої сприяє піднесенню на вищий рівень національної свідомості і самосвідомості нашого народу, формуванню його привабливого іміджу серед інших народів. Автор говорить, що впродовж століть коли ворожі імперські сили знищили нашу державність, вони “умисно спотворювали обличчя нації. Тому й живемо в постійному відбуттів негараздів, психологічного дискомфорту, викривленої істини”. Треба протиставити дезінформації про наш народ, національний характер, ментальність українців про “націю, що стоять на колінах”, “трьох гетьманів на двох українців”.

На віки козаки показали високі взірці служіння Богу і Україні, шляхетності і аристократизму, героїзму, звитяги, подвижництва, глибокого гуманізму, милосердя і самопожертви в ім’я свободи України. С.Наливайко і П.Сагайдачний, Б.Хмельницький і І.Мазепа, І.Богун і М.Кривоніс, І.Виговський і І.Сірко, П.Полуботок і П.Калнишевський та інші гетьмани, кошові атамани, керманичі козацько-селянських повстань завжди будуть високими прикладами, ідеалами для творчого наслідування молоддю.

Козацтво створило дві форми української державності – Землі вольностей Війська Запорозького (Запорізьку Січ) і Гетьманську Україну. Козаки утвердили передовий демократичний устрій, виборну систему. Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.)

продемонструвала усьому світові високу правосвідомість нашого народу, його провodu і політичну культуру, гуманістичну сутність. [4]

Еліта українського козацтва – запорозькі лицарі – створили незвичайний форпост волі і свободи Запорозьку Січ, кілька століть функціонування якої – це найбільш яскравий і цікавий період української історії. Козацька армія становили Збройні сили України, які в часи піднесення національно-визвольної боротьби з чужоземними загарбниками, в період гетьманування П.Сагайдачного і Б.Хмельницького були одними з кращих у Європі.

Багатовіковий визвольний козацький рух покликав до життя унікальне явище не лише української, східнослов'янської, а й світової культури – козацьку педагогіку. Історія покликала до життя такі обставини, коли в сотнях тисяч сімей, в січових, козацьких школах, школах джур і частково в інших типах тогочасних шкіл діяли козацьке навчання і виховання.

Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки в її вершинному вияві, яка формувала у підростаючих поколінь українців синівську вірність Батьківщині, народу, здатність захищати рідну землю від чужоземних загарбників.

Основна мета козацької педагогіки – формування в сім'ї, школі і громадському житті дитини, молоді людини як козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженим дійовим патріотизмом, силою волі і силою духу.

Головні завдання козацької педагогіки – готувати фізично загартованих, міцним здоров'ям, мужніх воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення, виховувати у підростаючих поколінь український національний характер, світогляд, національні і загальнолюдські цінності, формувати глибоку любов до людини, пошану її гідності, прагнення до милосердя; інші високі лицарські якості. [5]

У національній системі освіти і виховання найважливішими були провідні ідеї козацького руху – свобода і незалежність України, непорушність прав людини і народу, свобода особистості, народовладдя, самоврядування, тощо. Психолого-педагогічні набутки козаків сприяли зміцненню національної системи виховання. Виникали перші українські академії (Острозька – 1576 р., Києво-Могилянська – 1615, 1632 рр.), що стали визначними центрами розвитку вищої освіти, науки і культури України, усіх слов'янських земель. Чимало козацьких лідерів – гетьмани України І.Виговський,

І.Мазепа, І.Самойлович, Ю.Хмельницький та інші політичні і державні діячі отримали вищу освіту в Києво-Могилянській академії.

Під могутнім захистом козацьких збройних сил в Україні діяли різні типи навчально-виховних закладів. Поряд із академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, колегіумами, народними професійними школами мистецтв і ремесел (гончарства, кобзарства, рушникарства, братництва та ін.) працювали козацькі навчально-виховні заклади (січові, сотенні і полкові школи, школи джур тощо). У цих навчально-виховних закладах панував волелюбний демократичний дух козацтва. Українська козацька система виховання мала кілька ступенів.

Перший ступінь – це козацьке дошкільне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської козацької педагогіки. Вже в цей час специфікою була роль батька: він цілеспрямовано займався загартуванням своїх дітей, формував у них лицарську честь і гідність, готував їх до подолання життєвих труднощів, до захисту рідної землі, вільного життя.

Другий ступінь козацького виховання найдоцільніше назвати козацьким родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні, національні духовні і матеріальні цінності, які переростали в загальнонаціональні (волелюбні заповіді батьків і дідів, традиції і звичаї) і включали в себе релігійно-моральні цінності.

Потім молодь, яка прагнула знань, училася у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи, отримувала підвищену і вищу освіту (третій ступінь). Такі люди, освічені і виховані, як правило, на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури в Україні.

По закінченні вищих навчальних закладів молодь одержувала (в сотнях, полках, військових таборах, в Запорізькій Січі) систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл, лицарське загартування (четвертий ступінь).

Характерною особливістю козацького родинного виховання був його високий, який забезпечувався реалізацією ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки. Національних традицій і звичаїв, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу.

Родинні виховні традиції, зокрема батьківські, освічені козаки продовжували у школі джури. Такі козаки перед своєю совістю, громадою зобов'язувалися щодо свого козачка джури виконувати роль названого батька. Від своїх наставників джури переймали науку жити і перемагати у складних, навіть екстремальних умовах, під їхнім керівництвом оволодівали високим бойовим мистецтвом.

Січові школи реалізовували право особистості на навчання, задовольняли, як культурні, духовні так і військово-оборонні потреби козацтва. Тут вихованці крім читання, письма, хорového співу і музики, оволодівали (читанням, письмом) військово-оборонною справи.

По закінченні січової школи най здібніші хлопці вступали, як правило, до Києво-Могилянської академії. Частина випускників працювала церковнослужителями і вчителями в козацьких школах. Інші залишалися у своїх куренях, продовжували вдосконалювати своє бойове мистецтво. Як провило, з них виростили загартовані і мужні воїни.

Козацькі школи діяли в полкових сотенних містах і містечках України. У таких школах, крім загальних підручників і посібників, були і свої, які відповідали специфіці січових і інших козацьких шкіл. Так, одним із підручників була “Козацька читанка” (автор невідомий). Матеріали читанки пройняті ідеями українського патріотизму, національною духовністю.

Густа мережа козацьких шкіл покривала значну територію України. Так, відомий історик козацтва О.М.Апанович вважає, що після козацької Ради 1766 р. і до кінця існування Запорозької Січі як державного утворення “в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скипи... у 53 поселеннях та урочищах”. Характерно, що при “кожному з цих поселень існували козацькі школи”. Знаменний історичний факт: майже в кожному населеному пункті на Землях Вольностей Війська Запорозького існували церкви, собори, шпиталі і школи, що свідчить про загальнокультурний і освітній рівень козацтва. [6]

Із століття в століття козацька педагогіка формувала у молоді такі героїчні якості, які становили кодекс лицарської звитяги. Він вимагав від кожного юнака чи дівчини розвитку в собі високого рівня моралі, духовності, стійкої і незламної волі, сили духу. Кодекс лицарської звитяги в себе включав:

- готовність боротися до загины за волю, віру, честь і славу України;
- нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;
- розвиток в собі стійкої, незламної волі, сили духу в боротьбі з ворогами Вітчизни, з усім, що заважає рідному народу вільно жити;
- презирство і ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;
- готовність завжди бути господарем становища, володарем на рідній землі, ніколи не давати на поталу свою матір та Вітчизну;
- героїзм, подвижництво в трудовій діяльності на благо родини, свого краю, Батьківщини і в захисті її гідності і честі.

Водночас козаки були, як правило милосердними людьми. Вони чуйно ставилися до інших людей, чесних, добрих і правдивих, ділили з ними радість і горе. Такі високі якості козаків виховувалися з найбільш раннього віку на всіх ступенях козацької системи виховання і навчання. Є молоді люди, які не можуть себе проявити в наукових досягненнях, яким важко дається навчання, але вони могли б показати себе з іншої сторони, наприклад у громадській роботі та виховних процесах.

Ми вважаємо, що прийшов час прийому молоді у так звані козацькі загони. Це можна робити вже на початку першого курсу навчання. До цього урочистого свята студенти повинні готуватися уже з перших днів приходу до ВНЗ. В групі повинні висіти кодекс юного козака і умови прийому, які повинні бути розроблені методичними кабінетами і затверджені Міністерством освіти України. Сам прийом має відбуватися в особливій урочистості, щоб молодим людям запам'яталося на все життя, наприклад 14 жовтня у День Українського козацтва. В козаки треба приймати студентів, які себе зарекомендували з кращої сторони, дотримуються кодексу юного козака.

Творче відродження і виховання сучасної молоді в традиціях українського козацтва – історична необхідність. Під час відродження України насамперед потрібен культ лицарства, духовних висот козаків. Для цього треба використовувати нові форми виховної роботи на традиціях українського козацтва, щоб планка національної свідомості неухильно підіймалася все вище і вище.

Лицарська духовність, як одне з найвищих досягнень національного генія, має відображатися насамперед у змісті освіти,

спрямованості і методиці навчання і виховання молоді від дитсадків до вузів.

Разом із відродженням у 1991 р. Українського козацтва почала реалізовуватися ідея створення всеукраїнської дитячої та юнацької організації, це такі як “Січ”, “Молода Січ”. У ряді регіонів України (Києві, Полтаві, Запоріжжі та ін.) вже кілька років діють козацькі вечірньо-недільні школи, колегіуми. Багато науковців вважають, що в нашій державі мають бути різноступеневі козацькі школи (дитсадки, початкові і середні школи), які б надавали всебічне лицарське загартування сучасній молоді, виховували їх в дусі патріотизму. [7]

У багатьох ВНЗ проводяться наукові та виховні заходи на козацьку тематику. Організуються вистави, вертепи, фестивалі козацької пісні і танцю, конкурси козацьких інтелектуалів, змагання. Важливо підкреслити, що освітні заклади нагромаджують цінний досвід патріотичного, громадського виховання учнів на козацько-лицарських традиціях. Так у Хмельницькому інституті МАУП уже стало традицією проводити так звані “Козацькі забави”. Цими заходами займаються кафедра фізичного виховання та спорту спільно з відділом соціально-виховної роботи. На кафедрі психології та соціально-гуманітарних дисциплін досліджується проблема “Громадянське виховання студентів на національно-патріотичних традиціях українського козацтва”.

Останнім часом педагоги України виправляють історичну несправедливість, яка полягає в тому, що козацько-лицарські традиції тривалий час цілеспрямовано не застосовувалися у навчально-виховному процесі. Одним з перших кроків педагогів має бути пробудження в студентів потреби в знаннях про українське козацтво, формуванню у них інтересу до козацької тематики шляхом ознайомлення їх з історією козацького визвольного руху, науково-популярними і художніми творами Д.Яворницького, Н.Яковенко, А.Кашенка, Я. Кухарка, Л. Українки, Б.Лепкого, П.Куліша, Б.Грінченка, О.Олеся, І.Франка, Т. Шевченка та інш.

Розвиваючи козацьке краєзнавство, треба організовувати наукові групи, пошукові загони, експедиції козаків, які вивчатимуть пам'ятні місця, з лицарською героїкою, братимуть участь у відновленні історичних пам'ятників, упорядкування козацьких могил кладовищ. Все це повинно робитися систематично і цілеспрямовано згідно програми, розробленої Міністерством освіти України. Безсумнівно традиції українського козацтва пробуджуватимуть у молоді любов до героїчного, переконуватимуть у тому, що за будь-

яких історичних часів в житті завжди є місце для подвигів, вірного служіння рідному народу, Батьківщині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал – Полтава, 1994.
2. Каюков В. Виховуємо патріотів України. – Кіровоград, 2000.
3. Вишневський О. Сучасне українське виховання. – Львів, 1996.
4. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків – К., 1991.
5. Впроваджуємо козацьку педагогіку. – Рівне, 1992.
6. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
7. Кузь В., Руденко Ю., Сергійчик З. Основи національного виховання – К., 1993.

ДОДАТКИ

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 78/2008

Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття

З нагоди 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького, та враховуючи їх значення у багатовіковій історії визвольних змагань за створення Української держави, а також на підтримку ініціативи громадськості **постановляю**:

1. Кабінету Міністрів України розробити за участю Національної академії наук України у місячний строк та затвердити план заходів на 2008 рік з відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького, передбачивши, зокрема:

проведення у навчальних закладах та закладах культури тематичних заходів з висвітлення державотворчої, політичної та військової діяльності гетьмана України Богдана Хмельницького та його соратників;

активізацію наукових досліджень, підготовку та публікацію тематичних збірок документів козацької доби, збірників наукових праць та монографій;

створення документального та художнього фільмів, присвячених Національно-визвольній війні українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького;

вирішення в установленому порядку питання щодо фінансування у 2008 році заходів з відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.

2. Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

забезпечити за участю Ради Українського козацтва проведення у лютому 2008 року у місті Києві Всеукраїнського з'їзду козацьких організацій України, приуроченого до 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького;

вивчити питання щодо присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен гетьмана України Богдана Хмельницького та його соратників, а також відповідного найменування чи

перейменування в установленому порядку проспектів, площ, вулиць та парків у населених пунктах України;

вирішити в установленому порядку питання про спорудження пам'ятників Богдану Хмельницькому та його соратникам у містах Сімферополі та Севастополі, в обласних центрах, інших населених пунктах, а також установлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок у місцях, пов'язаних з їх життям та діяльністю.

3. Міністерству закордонних справ України забезпечити проведення у 2008 році закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України організувати цикли теле- і радіопередач, присвячених життю і діяльності гетьмана України Богдана Хмельницького, його соратників, та забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо відзначення 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана України Богдана Хмельницького.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО
1 лютого 2008 року

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 378/2007

Ураховуючи історичну роль козацтва у становленні української державності та з метою взаємодії органів виконавчої влади та козацьких громадських організацій у здійсненні заходів щодо відродження і розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва постановляю:

1. Кабінету Міністрів України забезпечити у тримісячний строк розроблення та затвердити Державну програму розвитку Українського козацтва на 2008 – 2010 роки.

2. Підтримати пропозиції міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо залучення в установленому порядку козацьких громадських організацій до участі в:

забезпеченні охорони громадського порядку і державного кордону, здійсненні заходів, у тому числі передбачених Комплексною програмою профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 року № 1767, із запобігання та припинення адміністративних правопорушень і злочинів, захисту життя та здоров'я громадян, інтересів держави від протиправних посягань;

ліквідації надзвичайних ситуацій, співпраці з особовим складом аварійно-рятувальних служб, пожежно-рятувальних підрозділів у питаннях щодо надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи;

здійсненні разом із підрозділами патрульно-постової служби органів внутрішніх справ та дільничними інспекторами міліції заходів із патрулювання на вулицях, в інших громадських місцях, зокрема, під час проведення масових заходів, державних та релігійних свят;

науково-пошуковій та громадсько-краєзнавчій роботі для виявлення нових об'єктів з історії Українського козацтва, публікації документів з історії України козацької доби, зокрема родоводів українських гетьманів, кошових, полковників та інших діячів;

створенні реєстру об'єктів історико-архітектурної спадщини та здійсненні обліку нерухомих пам'яток культурної спадщини, пов'язаних з історією Українського козацтва;

реалізації заходів із реставрації, відбудови, впорядкування пам'яток історії і культури Українського козацтва, в тому числі ремонту будівельних споруд колишніх січей та паланок, зі збереження природних історичних ландшафтів, де відбувалися козацькі битви, розташовувалися козацькі січі, паланки та інші об'єкти, пов'язані з історією Українського козацтва;

утворенні та розвитку козацьких мистецьких самодіяльних колективів, проведенні фестивалів козацької творчості, у змаганнях із козацьких бойових мистецтв;

наданні науково-методичної допомоги музеям і заповідникам у пропаганді історії, культури і традицій Українського козацтва;

створенні документальних та художніх фільмів, присвячених історії Українського козацтва та подіям козацької доби;

здійсненні заходів з розроблення та запровадження нових, у тому числі кінних, туристичних маршрутів, пов'язаних з оглядом місць та об'єктів, що відображають історію та традиції Українського козацтва;

заходах із військово-патріотичного виховання допризовної молоді, військовослужбовців, у проведенні інформаційно-пропагандистської роботи з особовим складом військових частин, присвяченої відзначенню важливих історичних подій в Україні;

фізкультурно-спортивній, туристично-краєзнавчій та культурно-просвітницькій роботі серед учнівської молоді, в організації дитячо-юнацьких військово-спортивних ігор, проведенні фізкультурно-оздоровчого патріотичного комплексу заходів у загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах;

реалізації заходів, спрямованих на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності;

роботі з відновлення історичних назв населених пунктів, місцевостей, пов'язаних з історією Українського козацтва;

підготовці та внесенні пропозицій щодо присвоєння окремим частинам Збройних Сил України та іншим військовим формуванням, утвореним відповідно до законів України, почесних найменувань, пов'язаних з іменами видатних українських гетьманів, козацьких полководців та отаманів;

підготовці та випуску сувенірної продукції до знаменних дат з історії Українського козацтва та ювілейних річниць, пов'язаних з життям та діяльністю його видатних діячів.

3. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям залучати в установленому порядку та в межах своєї компетенції за сприяння Ради Українського козацтва, утвореної Указом Президента України від 4 червня 2005 року № 916, козацькі громадські організації до здійснення заходів, зазначених у статті 2 цього Указу.

4. Міністерству закордонних справ України надавати в установленому порядку підтримку козацьким громадським організаціям у здійсненні заходів із виявлення місць поховань українських гетьманів та козацьких полководців в інших державах та можливого перепоховання їх в Україні, а також із виявлення пов'язаних з історією Українського козацтва предметів та документів, організації роботи з повернення їх в Україну.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

4 травня 2007 року

ПОЛОЖЕННЯ

Про Раду Українського козацтва

1. Рада Українського козацтва (далі - Рада) є консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

2. У своїй діяльності Рада керується Конституцією (254к/96-ВР) та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими нормативно-правовими актами, а також цим Положенням.

3. Основними завданнями Ради є: здійснення аналізу стану розвитку Українського козацтва, а також заходів із забезпечення взаємодії органів виконавчої влади і козацьких громадських організацій у сфері відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва; участь у розробленні та реалізації державних програм розвитку Українського козацтва; внесення в установленому порядку пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері.

4. Рада відповідно до покладених на неї завдань: вивчає та аналізує стан розвитку козацького руху в Україні; здійснює підготовку у межах своїх повноважень рекомендацій щодо відродження та розвитку традицій Українського козацтва; вносить у встановленому порядку пропозиції щодо формування державної політики у сфері відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва, а також щодо сприяння роботі громадських, релігійних організацій, благодійних фондів, окремих громадян щодо відродження Українського козацтва; розробляє та бере участь у виконанні проектів та програм розвитку Українського козацтва; бере участь у розробленні проектів нормативно-правових актів з питань, що належать до її компетенції; сприяє укомплектуванню окремих підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань призовниками, які є членами козацьких організацій; сприяє охороні пам'яток історії та культури, природоохоронній та науково-пошуковій роботі, організації та проведенню фестивалів козацької творчості, спортивних змагань, вносить у встановленому порядку пропозиції щодо відновлення історичних назв, пов'язаних з історією Українського козацтва; проводить через засоби масової інформації інформаційну та роз'яснювальну роботу з проблем Українського козацтва, відродження та розвитку його історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій.

5. Рада під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування у питаннях відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва, а також з навчальними закладами, науковими установами щодо патріотичного виховання, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької роботи серед молоді.

6. Рада має право: одержувати в установленому порядку від

міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади інформацію, документи і матеріали з питань, що належать до її компетенції; утворювати в разі потреби тимчасові робочі групи.

7. Рада здійснює свою діяльність на громадських засадах.

8. Рада утворюється у складі Голови, секретаря та інших членів Ради. Раду очолює Президент України. Членами Ради є керівники всеукраїнських козацьких громадських організацій, зареєстрованих відповідно до Закону України "Про об'єднання громадян" (2460-12). Для набуття членства в Раді керівник всеукраїнської козацької громадської організації подає на ім'я Голови Ради заяву, до якої додаються копія рішення вищого статутного органу всеукраїнської козацької громадської організації про підтвердження повноважень відповідного керівника, копії свідоцтва про реєстрацію всеукраїнської козацької громадської організації та статуту (положення). До складу Ради можуть входити також інші особи, які зробили значний внесок у відродження та розвиток Українського козацтва. Рішення про введення до складу Ради таких осіб приймається Радою. Секретаря Ради призначає Президент України.

Секретар Ради забезпечує діяльність Ради у період між її засіданнями, а також: організовує діяльність Ради; формує порядок денний засідань Ради та скликає її засідання; за дорученням Голови Ради представляє Раду у відносинах з центральними та місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями.

9. Організаційною формою роботи Ради є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці. Головуючим на засіданнях є Голова Ради. За відсутності Голови Ради її засідання відкриває секретар Ради і Рада зі свого складу обирає головуючого. Рада правомочна вирішувати питання, якщо на її засіданні присутні більше половини її членів. Рішення Ради приймаються більшістю голосів членів Ради і оформляються протоколом. Члени Ради мають рівні права. Кожний член Ради має один голос. У разі якщо член Ради не згоден з її рішенням або не може бути присутнім на засіданні, він може висловити свою думку з питання, що розглядається, письмово.

10. Рада використовує в роботі бланки зі своїм найменуванням.

Державний секретар України

О.ЗІНЧЕНКО